

SADRŽAJ

Marie-Louise von Franz, VREME /255
Branko Lalović, INTERVJU I AJNSTAJNOVA TEORIJA
IMA GRANICE/263
Esad Ramić, SVEMIR KAO MULTIDIMENZIONALNI
HOLOGRAM/267
Zoran Živković, PARADOKS HRONOMOCIJE U SF
ŽANRU/268
Milivoj Šolar, MITSKO VRIJEME I VRIJEME
ROMANA/269
Neven Jurica, VLADIMIR NAZOR IZMEĐU
KOZMIČKOG I POVIJESNOG VREMENA/271
Jurij Lotman, RAZNE KULTURE, RAZLIČITI
KODOVNI/274
Miroslav Beker, BARTHESOVA TEORIJA O
TEKSTU/276
Zoran Kravar, PROSTOR KAO ZNAK/278
Nono Dragović, STATIČKI ASPEKT FILMSKOG
VREMENA/280
Boro Drašković, ISTORIJSKO VРЕME U FILMU/281
Radoslav Lazić, REŽIJA VREMENA – REŽIJA
PROSTORA/282
Mono Dragović, IMAGINARNI PROSTOR FILMA/283
An Ibersfeld, POZORIŠNI PROSTOR/286
Kazimirjež Braun, POZORIŠNI
PROSTOR – REFLEKSJE I POSTULATI/290
Ježi Guravski, ARHITEKTA U POZORIŠTU
LABARATORIJA/295
Tadeuš Kantor, METAMORFOZE (PROSTORA)/297

POLJE

časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja, novi sad, katolička porta 5/II, telefon (021) 28-765

uredjuju: silvija dražić, zoran derić, petru krdić, alpar lošonc, franja petrinović, dorde pisarev (v. d. glavnog i odgovornog urednika) i miroslav redojković; sekretar radmila gikić; tehnički i likovni urednik cvetan domovski; lektor mirjana stefanović; članovi izdavačkog saveza: posilka bojanović (predsednik), gion rindor, aleksandar horvat, ratka lotina, velja macut, selimir radulović, radijov šajtinac, dušan todorović, aleksa trifunov, jovanka žunić, (delegati šire društvene zajednice); radmila gikić, relja knežević, tomislav marčinko, Šan todorović, aleksa milan paroški, franja petrinović i vitomir sudarski (delegati izdavača); izdaje ništa »dnevnik« oour »redakcija dnevnik«, novi sad, bulevar 23. oktobra 31; direktor jovan smederevac osnivač pokrajinske konferencije saveza socijalističke omladine vojvodine; časopis finansira s iz kulture vojvodine; rukopise slati na adresu: redakcija »polje«, novi sad, poštanski fah 190; žiro račun: 65700-603-6324 ništa »dnevnik«, oour »redakcija dnevnik«, sa naznakom za »polje«, (godišnja pretplata 600 dinara, za inostranstvo dvostruko); za osnovu mišljenja pokrajinskog sekretarijata za nauku i kulturu broj 413-152/73 časopis je oslobođen poreza na promet proizvoda i usluga; tiraž 2.000 primeraka

VREME KAO BOŽANSTVO I TOK DOGAĐAJA

Vreme je jedno od velikih arhetipskih iskustava čovekovih koje uspeva da izmakne svim našim pokušajima da ga potpuno racionalno objasnimmo.) Nije ni čudo što je u početku smatrano za božanstvo, čak i za oblik manifestovanja Vrhovnog Božanstva, od kog teče kao reka života. Tek u savremenoj zapadnoj fizici vreme je postal deo matematičke sheme koju koristimo da bismo svesno objasnili fizičke događaje. Um primitivnog čoveka manje je od nas razlikoval spolašnje od unutrašnjih, materijalne od psihičkih događaja. Primitivni čovek je živeo u toku unutrašnjih i spolašnjih iskustava koja su sobom donosile različite grupe koegzistirajućih događaja u svakom trenutku, te se taj tok stalno menjao, kvantitativno i kvalitativno.

Čak i naši evidentni pojmovi prošlosti, sadašnjosti i budućnosti izgleda da nisu univerzalni. Hopi indijanci, na primer, nemaju ih u svom jeziku. Njihov univerzum ima dva osnovna aspekta: onaj koji je očigledan i koji je »subjektivniji«. Konkretni predmeti su očigledni i na taj način već pripadaju prošlosti; unutrašnje slike, predstave, očekivanja i osećanja su »subjektivni«, na putu da postanu očigledni i stoga su više okretnuti budućnosti. Kod Hopi-indijanaca nema trajnog toka vremena, već mnoštvo tamanog označenih događaja. Stvaralač svega je »ne himu« Močno nešto, koje je neka vrsta kosmičkog daha.) Deca, takođe, ne započinju odjednom da žive u našem vremenu, u kome se gleda na sat. Dokazano je da oni opažaju ritam, brzinu i frekvenciju mnogo pre no što počnu da usvajaju naš uobičajeni pojam vremena.)

U čovekovom prvočitnom shvatanju vreme je bilo sam život i njegova božanska tajna. Ovo je vidljivo već u pojmu vremena u antičkih Grka. Grci su, u stvari, identifikovali vreme sa božanskom rekom Okeanos koja je okruživala zemlju i koja je, takođe, obuhvatala univerzum u obliku kružnog potoka ili kao zmija koja grize svoj rep, noseći Zodijska na svojim ledima. Nazivano je i Hronos (Vreme), a kasnije je izjednačavano sa Kronosom, ocem Zevsim i takođe sa bogom Alonom.

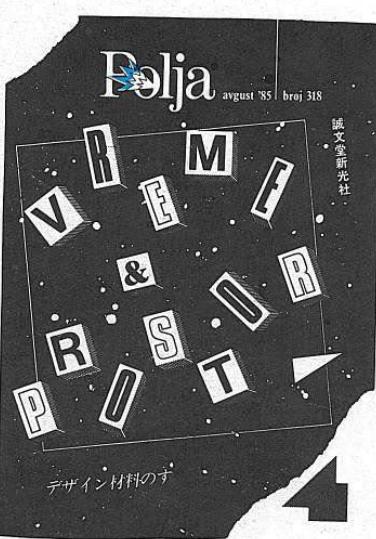
Alon je prvočitno označavao životvornu tečnost u živim bićima, a time i njihovo životno trajanje i dodeljeno sudbinu. Ova tečnost je nastavljala da postoji posle smrti u obliku zmije.) Ona je »generativna supstanca«, kao što je i sva voda na zemlji, a naročito Okeanos-Hronos, stvaralač i uništavatelj svega. Filozof Ferekid učio je da je osnovna supstanca univerzuma vreme (Hronos), od koje se stvaraju vatra, vazduh i voda.) Okeanos je takođe neka vrsta prvočitne Duše Sveta.)

U helenističko doba Alon Hronos beše izjednačavan sa starim persijskim bogom – vremenom Zurvandom.) Antički Persijanci razlikovali su dva aspekta ovog vrhovnog božanstva: Zurvan akaran, Beskraino Vreme, i Zurvan dæreghochvadhata, Vreme duge vladavine. Ovo drugo vreme bilo je uzrok propadanja i smrti i ponekad je izjednačavano sa Ahri-manom, principom zla. Orfički i mitrički krugovi kasne antike poistovećivali su Zurvana, u oba svoja suprotna aspekta, sa svojim Alonom.) U jednom tekstu Alon se doziva sledećim rečima:

Pozdravljam te, tebe koji ispunjavaš celokupnu strukturu vode, duha koji se proteže od neba do zemlje... i do granice utrobe zemlje... duha koji prodire u mene i ponovo me napušta. Tebe, slugu sunčevih zraka koji obasjavaju svet... velikog, kružnog, tajanstvenog oblika univerzuma, nebeskog duha, nadzemaljskog duha, zemljaniog, vatrelog, vetrovlog, svetlog... mračnog duha, koji sija kao zvezda... Gospodine, bože Aiona... Vladaoče svega.)

Ovdje je očigledno da Alon predstavlja dinamički aspekt egzistencije, onoga što mi danas možemo nazvati principom psiho-fizičke energije. Sve suprotnosti – promena i trajanje, čak i dobro i zlo, život i smrt – ponekad su u ovaj kosmički princip.

Ovaj Alon, takođe, ponekad je poistovećivan sa božanskim suncem, koje je, očigledno, predstavljalo veliki indikator meri za vreme. Uvodne mo-

vreme ritam i mirovanje

marie – louise von franz

litve: »O, Gospode, koji svojim duhom vezuješ vatrene ključeve četvorostrukog pojasa... ti koji hođaš po vatri, koji stvaraš svetlost, udišeš vatru, s vatrenom hrabrošću... Alone, gospodaru svetla... otvori mi vrata.«¹⁰)

Ovaj je bog nasledio mnoge aspekte egipatskog boga sunca, Ra, koji je bio vladac vremena. Svakog sata u danu i noći ovo vrhovno božanstvo menjalo je svoj oblik: radalo se, na primer, kao skarabej, a silezilo u podzemni svet kao krokodil; u trenutku uskrsnuća, posle ponoći, uziramo je oblik dvostrukog lava, Routija, »Juče i Sutra«.¹¹ Oziris, uskrnuto ljudsko biće koje je postalo bog, o sebi kaže: »Ja sam Juče, Danas i Sutra.«¹²) On živi u »Kući Večnosti« ili u »Kući miliona godina«.

Pored boga sunca, antički Egipćani su vreme koje nema kraja personifikovali i kao posebno božanstvo, Heh, koji nosi Ankha, simbol života, u desnoj ruci. I u Egiptu je, kao i u Grčkoj, zmija bila povezana sa vremenom. Simbolizovala je život i zdravlje, a svakog pojedinca štitila je »zmija njegovog života« koja je bila demon vremena i nadzirivala ga posle smrti.¹³)

I u Indiji se može naći ovaj isti arhetipski simbolizam vremena, tj. božanstva i beskrajnog toka života i smrti. U Bhagavatgiti (3. ili 4. vek p.n.e) bog Kršna se Ardžuni otkriva u svom užasnom oblicu. On u njemu vidi sve ostale bogove zajedno: »Vidim beskrajno obliče, u kom se sva druga obličja mešaju u bezbrojna tela, ruke i oči«. Kao neka velika reka nestaju u njegovim vilicama od planteće vatre, ulazeći unutra užurbanim korakom.«) Tada Višna kaže: »Znaj da sam ja Vreme, koje čini da sve tovi nestanu kada su zreli za to i da dolazim da bih im doneo uništenje.« Vreme je predstavljeno ne samo Višnom, već i Šivom. Šiva simbolizuje »energiju univerzuma koja sve više stvara i održava oblike u kojima se on sam manifestuje.«) Šiva se zove Maha Kala, »Veliko Vreme«, ili Kala Rudra, »Vreme koje sve proždire«. Njegova Šakti, ili aktivna energija, javlja se u svom destruktivnom obliku personifikovana kao užasnna boginja Kali, koja je Vreme, jer Kali je ženski oblik Kala, koji označava Vreme, crno-plavu boju i smrt.

Mistička filozofija hinduizma smatra ovaj svet nestvarnim; pogotovo je vreme ono što zavarava neprosvetljenu dušu te veruje isključivo u svoje samo-svesno biće i realnost spoljašnjih stvari. A, u stvari, ovaj promenljivi svet koji može da nestane jeste neka vrsta iluzije: »Za onoga koji to zna (za prosvetljenog čoveka) neosporno je da... se sunce nikada ne rađa, niti zalazi. Za njega, dan je večit« (Chandogya Upanishad III, 11. 3).

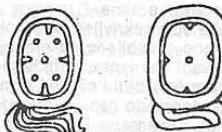
Ovaj »večni dan« jeste sâm Bog. Slično tome, severnoamerički Delavar Indianac je opisao viziju Boga koju je imao: video je »velikog muškarca odevnog u dan, u najsjajniji dan koji je ikada video, dan od mnogo godina, čak večnog trajanja. Ceo svet beše raširen po njemu, tako da se u Njemu mogla videti zemlja i sve stvari na njoj.«¹⁴)

uz pomoć tri prave linije; njegovo žensko naličje (simbolizovan sa tri isprekidane linije) asociранo je sa prostorom. Ovo dvoje zajedno predstavljaju Tao, tajni zakon koji upravlja kosmom. Jang, Ono stvaralačko, »delo u svetu nevidljivog sa Duhom i Vremenom u svom polju, a Jin, ONO primaličko, deluje na Materiju u Prostoru i materijalne stvari privodi završetku.«) Vreme, videno na ovaj način, »predstavlja sredstvo realizacije onog što je potencijalno.« Kada se grupa linija koje simbolizuje Jang udvostruči, dobija se Ch'ien (Nebo) i označava pokret neba koji je beskrajan. Ovo trajanje u vremenu slike je moći inherentna stvaralačkom principu; nju simbolisce zmaj. Ono stvara kvalitet, dok ono primaličko daje kvantitet.¹⁵)

Kao što je Marcel Grané (Marcel Granet) poka-zao¹⁶), Jang i Jin nisu statički kosmički principi, već kosmički ritmovi koji se smenjuju. U Kini, vreme nikada nije bilo razmatrano kao abstraktni parametar ili kao »prazan« vremenski period. Reč koja se koristi za oznaku vremena, che, pre znači okolnosti, povoljni ili nepovoljni, za delanje. Vreme i prostor, Grane kaže, »smatrali su za ensemble (grupu, skupinu) prilika i mesta«¹⁷), za snop koincidirajućih događaja. Ono što drži ovaj događaje na okupu zove se chin »trajanje«: »Prošla vremena, sadašnje vreme, jutro i veče, zajedno su kombinovani kako bi oformili trajanje...« Medutim, vreme ponekad nema trajanje, jer početna tačka vremena nema trajanja.¹⁸) Sve dok su u »zametku«, situacije su još uvek van vremena i na njih čovek može uticati; samo kada im je otpočelo trajanje one postaju ne-promenljivi entiteti.

Bliska veza vremena sa kosmičkom stvaralačkom energijom koja proističe iz božanstva može se naći i u pojmovima vremena kod Maja i Asteke.

Skoro uvek korišćena reč za vreme u Maja jeziku, kin, najčešće je predstavljena ovde prikazanom hijeroglifom, koji znači »sunce« i »dan«.¹⁹) Sa-stoji se od cveta sa četiri latice, vrsta plumeria. Linije koje se odatle šire na donjem delu cveta su »sunčeva brada« ili »sunčeve užice«, ili »sunčeve strele«; po mom mišljenju, one predstavljaju životnu stvaralačku energiju sunca. Ni Zmija ne nedostaje u ovoj vezi: Maje su obožavali dvoglavu zmiju čija je jedna glava predstavljala život, a druga smrt.²⁰)

U actečkoj civilizaciji, vreme je povezivano sa vrhovnim božanstvom, sa bogom – stvoriteljem Omotetolom, majkom i ocem svih stvari, koji je nazivan »ogledalom koje osvetljava sve stvari«, Gospodarom Vatre i Gospodarem Vremena. Ovaj bog prvo je stvorio četiri druga boga: Tekatlipoku (Tetzcatlipoca), smeštenog na istoku; crnog koji živi na severu; belog koji je na zapadu i plavog na jugu. Ovo četvoro bogova pripadaju određene biljke, životinje i kvalitativno različite godine. U sredini boravi bog vatre. Četiri Tekatlipoku su, zatim, stvorili sve ostale stvari. Tek su sa njima prostor i vreme u potpunosti došli na svet. Ideja vremena sadržana je u actečkoj ideji nečega naglog. U jednom trenutku istok i pozitivne sile dominiraju, u drugom – sever i surovost; danas živimo u dobrom vremenu, sutra možda u nepovoljnijim danima. »Ima li možda ikakve istine u ovim našim rečima?«, pita mudrac i pesnik; »sve je tako nalič snu«. Drugi pesnik kaže, »samo posle smrti upoznačemo Njegovo lice«, naime, lice vrhovnog boga čije je ime »Noć i Veter« i koji predstavlja »nedokučivu tajnu.«²¹)

Nasuprot ovim motivima u kojima sâm Bog jeste vreme (a takođe i ne-vreme), naša Judeo-hri-

ćanska tradicija polma Boga van svakog vremena, koji je vreme stvorio zajedno sa univerzumom. Pošto je Bog razvio vode iznad neba od voda koje su se natažile ispod, i pošto je stvorio sunce i mesec, javili su se dan i noć a vreme je otpočelo da traje. I mada verujemo da se materijalna priroda pokriva zakonima koji čine da se određeni događaji ponovo u određenom vremenu dogode, postoje i određena čuda, magični i parapsihološki fenomeni, koji su uzrokovani direktnom intervencijom Boga stvoritelja, a što predstavlja stalno, dramatično sukobljavanje sa Njegovim stvaranjem i čovekom. Nejradikalniji od takvih događaja, koji je prekinuo vreme u sasvim različito Pre i Posle, jeste Hristova inkarnacija. Po Petru, I 3:18, Hrist je samo jednom umro zbog naših grehova, jednom i zauvek (hapax, semel). Dakle, razvoj istorije vođen je i usmeravan pomoću jedinstvenog čina koji se više nikada ne može ponoviti. Zbog Hristovog obećanja da će se vratiti, rane hrišćanske kongregacije behu mnogo više orijentisane ka budućnosti nego ka prošlosti, nadajući se povratku Hrista slavom ovenčanog.²²) Na sličan način, Jevreji očekuju dolazak Mesije na kraju vremena.

Novi aspekt ove ideje vremena uveden je u našu tradiciju sa Svetim Avgustinom: ideja da je Bog prisutan ne samo u kosmosu, već i u čovekovoj najtajnijoj duši. Time i vreme, budući da je »delo Božje, stiče psihološku njansu. Sadašnjost nije ništa ukoliko nije iskuštvo duše; prošlost je slika pamćenja u duši; a budućnost postoji samo kao naše psihičko očekivanje. Medutim, obično vreme je prolazno i besmisleno: ono nestaje kada se duša ujedini sa Bogom.

Kasnije ćemo diskutovati o delimičnom povratku pojmu cikličnog vremena u hrišćanskoj civilizaciji; ono što nikada nije nestalo jeste povezivanje vremena sa idejom Božjeg direktnog angažovanja u svetu. Čak je i iz Isaka Njutna još uvek postojao apsolutni prostor i apsolutni tok vremena, a oboje su predstavljali emanacije Boga, mada su u praktičnoj fizi postali parametri, jer se vreme može meriti pomoću tela koja se kreću. Ovo početno razdvajanje »božanskog vremena« od merljivog vremena nije nepovezano sa razvojem sata, našeg instrumenta za merenje vremena.²³)

Prvobitna slika ili intuicija vremena kao reke ili toke utkana je u te sprave za merenje vremena koje su zasnovane na protoku neke materije, tečnosti – u vodenim satovima i u satovima od žive – ili peska.

Izgleda da su ili Haldejci ili Egipćani prvi izmisli klepsidru ili vodenih sati.

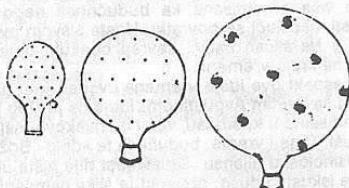
Voda teče iz gornje posude u donju koja je obeležena. (Ovo merenje zasnovano je na greški, zato što se pritisak u gornjoj posudi smanjuje dok voda sporije teče.) U klasičnoj antici, često je upotrebljavane klepsidre. Oko 100 godine p.n.e. na trgu u Atini postavljena je klepsidra po kojoj je zvanično mereno vreme. U Atini i Rimu sudovi su ih koristili za merenje i ograničavanje dužine govora. Vodenih satova koristili su se u Evropi i Aziji tokom celog srednjeg veka. Peščani sat, koji radi na istom principu, baziran je na istoj ideji o vremenu kao toku, no on je uvek bio manje tačan. Izgleda da je ušao u upotrebu tek od 14. veka.

Kao što smo videli kod mnogih pomenutih božanskih likova vatre, uz vodu, predstavlja još jedan simbol kosmičke energije. I vatru se koristila za merenje vremena. U raspravi, napisanoj 1206. god. n.e., Arapin Al-Jazari (Al-Yazari), opisao je svetlosni sat, svecu koja gori 13 časova. U njemu su se nalažile kuglice u rupama. Svakog sata kuglica bi pala i aktivirala malu mehaničku figuru koja pali fitilj. Kinezi su, najviše od svih, koristili vatru za merenje vremena. U običnoj kružni laverint stavljao bi se lako zapaljiv prah koji bi na jednom kraju zapalili, te bi polako goreo, slično fitilju. Konvencionalne fraze, kao »dug život« ili »dvostruko srčna sudbina«, obično su bile ispisane u centru laverinta, a kameničići privezani koncem pali bi kada bi prah stigao do

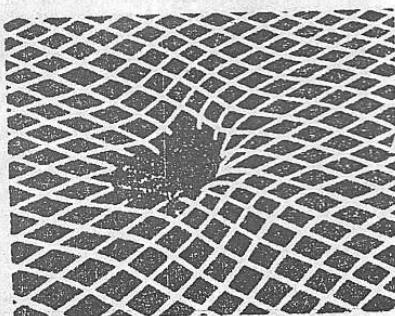
U Kini, ovo vrhovno božanstvo nije uvek bilo personifikovano, već je i ovde vreme shvatano kao aspekt dinamičkog, stvaralačkog, osnovnog principa univerzuma. Dakle, vreme pripada muškom, Jang principu, koji je na simbolican način prikazan

centra i taj njihov pad trebalo je da probudi spačva.

Ovi sistem za merenje vremena pomoću toka materije ili sagorevanja praha podrazumevaju da vreme ima linearni tok, slično zapadnoj klasičnoj fizici koja koristi liniju uz tri parametra euklidskog prostora, da bi prikazala vreme, kod svih merenja i opisa fizičkih događaja. Do velike promene došlo je sa Albertom Ajnštajnom, koji je shvatio da je dužina vremena uvek relativan u zavisnosti od mesta posmatrača. Samo zato što je brzina sveta tako velika – 186.000 milja u sekundi – možemo da ignorisemo tu činjenicu u praktičnom makrofizičkom svetu; čim posmatrač, takođe počne da se kreće u velikom brzinom, vremenski raspom između događaja i posmatranja tog događaja postaje problem zbog potrebe ustanovljenja toka događaja. Dva događaja, koje jedan posmatrač vidi da se dešavaju istovremeno, za drugog se mogu dešavati u različitom vremenu. U fizici visokih energija, gde posmatramo interakcije nuklearnih čestica koje se kreću skoro brzinom svetlosti, vreme je savsim relativno. Ideja koordinatnog sistema vreme-prostor kao nečeg objektivnog više nije validna. Ona je samo sredstvo koje posmatrač koristi da bi opisao svoju posebnu okolinu.³⁰

Zatim, Ajnštajn je shvatio potrebu da zakoni pravila budu formalizani na takav način da imaju isti oblik za sve koordinatne sisteme, što znači da se svi posmatrači u bilo kojoj poziciji ili pokretu mogu zadovoljiti opisom elektromagnetskog fenomena jedino ako su sve prostorne i vremenske oznake relativne. Svaka promena koordinatnih sistema meša vreme i prostor na matematički definisani način. Vreme i prostor su, dakle, nerazdvojno povezani i formiraju četvorodimenzionalni prostor, koji se obično zove teorija univerzuma, po Minkovskom i Ajnštajnu. Izgleda da je ovo Ajnštajnov otkriće povratak na višem nivou, i sa matematičkom tačnošću, na prastaru, primitivnu intuiciju gde, na primer, atečki bog Omoteotl, sa četiri Tekatilopoke u četiri ugla prostora, simultano stvara prostor i vreme. Fritjof Kapra (Fritjof Capra) citira »Avatamsaka Sutru« Mahajana Budizma: „tu se tvrdi da se u stanju prosvjetljenog rastvaranja gubi distanca između um i tela, subjekta i objekta, te se shvata da je svaki predmet povezan sa svakim drugim predmetom, ne samo prostorno, već i vremenski: „Iskušto kaže da ne postoji prostor bez vremena, niti vreme bez prostora. Oni se medusobno prožimaju.“

Masa proizvodi krivulu u prostoru

Ajnštajn je otišao korak dalje u svojoj teoriji relativiteta, korak koji na čudan način oživjava primativnu intuiciju vremena kao toka unutrašnjih i spoljašnjih događaja, sada povezanih u precizni matematički formalizam. Ovaj korak je uključivanje gravitacije u prostor-vreme, jer ona taj odnos zakrivljuje.³¹

U zakrivenjem odnosu prostor – vreme krivulja utiče ne samo na geometriju prostora, već i na dužinu vremenskih intervala: »Vreme ne teče istom brzinom kao u »ravnom prostor-vreme prostoru« i kako zakrivenost varira od mesta do mesta u zavisnosti od distribucije masivnih tela, tako varira i tok vremena.«³²

Neobična je koincidencija da, približno u isto vreme kada su fizičari otkrili relativnost vremena u njihovom polju, K. G. Jung otkriva istu činjenicu u svom istraživanju ljudskog nesvesnog. U svetu snova vreme, isto, izgleda relativno, a izgleda da kategorije »pre« i »posle« gube svoje značenje. Ako zađemo tako duboko kao što je arhetipski sloj nesvesnog, izgleda da vreme potpuno nestaje. Čovek je to na neki način oduvek znao: svugde u svetu postoje priče u kojima čovek ode na začarano brdo, na nebo, u carstvo smrti ili u kraljevstvo patuljaka, a kada se vrati, misleći da je tamo proveo samo jedno večer ili noć, otkriva da su svijet njegovu suvremenici mrtvi; da je sve što je ostalo samo neko predanje o čoveku koji je nestao pre nekoliko stotina godina. »Rip van Vink« Washingtona Irvin je samo jedan primer ovog tipa priče.

Kad god dodirnemo dublju arhetipsku realnost psihi, ona ne prožima osećanje da smo u kontaktu sa nečim beskrnjanim. Ali, kao što je Jung pokazao³³, ovo je veliko pitanje našeg života: da li smo povezani sa nečim beskrnjanim ili ne. Samo ako znamo da je ono što je zaista bitno beskrnjeno, možemo izbjeći da naša interesovanja budu okretnuta ništavnosti. U konačnoj analizi, vredimo samo zbog onog bitnog koje utelovljavamo, a ako to ne utelovljavamo, život je uludo potrošen.«

Najuzbudljivija primena Ajnštajnovog novog pojma prostor – vreme može se naći u njegovoj primeni u astrofizici. Kako se astronomi i astrofizičari bave veoma velikim razdaljinama, čak je i svetlo potrebno dugo vremena da stigne od posmatranog objekta do posmatrača. Tako astronom nikada ne posmatra objekat u njegovom sadašnjem stanju, već u prošlosti. Sa našim teleskopima možemo videti galaksije koje su, u stvari, postojale pre mnoga miliona godina. Gledamo u zvezde i sazvežđa na stvarno stupnjevima njihove evolucije da tako kažemo, unazad u vremenu.³⁴

Isto važi i za uticaj gravitacije. Krivulja prostor – vreme postaje relevantni fenomen zato što su zvezde i galaksije izuzetno masivna tela. Njen najekstremniji uticaj postaje očigledan u toku takozvanog gravitacionog kolapsa masivnog tela – kao što se događa, kako danas prepostavljamo, u crnim rupama. Zbog medusobne gravitacione privlačnosti njihovih delova, koja se povećava što se razdaljina između njihovih delova više smanjuje, gustina zvezde se povećava, a time i prostor – vreme postaje sve više zakriven, sve dok na kraju i svetlost ne ostane zaborljena na njenoj površini. Formira se tako zvani »horizont događaja«, iza koga ništa više nije moguće videti i nikakvi signali časovnika ne mogu da dopru do nas; – zvezda, na neki način, za nas izlazi iz vremena. Izgleda mi da se nešto slično događa sa nama u smrti. Kada je K.G. Jung umro, 6. juna 1961. godine, moja pacijentkinja, koja ga nije poznавala, sanjala je ovaj san: Videla je crni zid sa rupom u njemu u koju su se uklapali Jungovi obrisi. On je tu koraknuo, tako da se sada video samo crni zid, no, ona je znala da je on tu, mada nevidljiv. Pogledala je sebe i videla da je i ona odevana identično zeleno – crno odelo. Možda u smrti samo iskorakimo se »horizonta događaja« života, ali, još uvek postojimo u stanju koje sada ne možemo da registrujemo.

1. Cf. Fraser, *The Voices of Time and The Study of Time*. Cf. takođe, Fraser, »Of Time, Passion and Knowledge: Whitrow, -The Natural Philosophy of Time; Priestley; Le Lonnais.
2. Cf. Whorf, 80.
3. Cf. Piaget.
4. Cf. Onians, 206.
5. Ibid. 248.
6. Ibid. 249.
7. Cf. Brandon History, *Time and Deity*, i *The Deification of Time*, 376.
8. Cf. Campbell.
9. Preisendanz, I, 111.
10. Ibid. 93.
11. Cf. De Wit, 72; i von Franz, *Number and Time* 92 f.t.

12. Cf. Brandon, *The Deification of Time*, 372.

13. Cf. Bonnet, 682, 257ff, 833 – 34.

14. Bhagavadgita, poglavje 11.

15. Cf. Zimmer, 148 – 51.

20. Muller.

17. Cf. Wilhelm, I, 307.

18. Ibid. 324, 307.

19. Granet, 79.

20. Ibid.

21. Cf. Needham, *Time and Eastern Man*.

22. Cf. Morley, 72. Za sliku vidi Thompson, 142ff. Zahvaljujući dr med. Jose Zavala dobila sam ovaj po datku.

23. Cf. Krickeberg et al., 65.

24. Leon – Portilla, *Aztec Thought and Culture*, 73.

25. Cf. Quispel, 89.

26. Ibid. 99 – 104.

27. Cf. Le Lonnais, 22.

28. Cf. Capra, 105 i drugde.

29. Ibid. 98, 172 n.

30. Za ovo i sledeće vidi Capra 173ff.

31. Ibid. 177.

32. Jung, *Memories, Dreams, Reflections*, pogl. XI, 325 ff.

33. Capra, 169.

CIKLICKO I LINEARNO VREME

U našim mitološkim primerima već smo dotakli dva aspekta koji pripadaju praistorijskoj arhetipskoj ideji vremena: nepovratno neizmenljiv linearni karakter vremena i njegov ciklični aspekt. Ovaj drugi, koji izgleda predominantan u najprimitivnijim civilizacijama, verovatno je baziran na posmatranju pravilnog kretanja nebeskih izvora svetla – zvezda – i redovnog sменjivanja godišnjih doba. Kružna reka Okeanos i Zodiak, zmlja koja jede svoj rep, indirektno izražavaju ovu ideju. Hronos – Kronos direktno je nazivan »kružni element« i »ustanovljivač mera«. Makrobijus (Macrobius) piše: »Ukoliko je vreme fiksirana mera, to je zato što je izvod revolucije na nebuh. Vreme tamо počinje, a veruje se da je od toga rođen Kronos koji je Hronos. Ovaj Kronos – Saturn jest vlasnik vremena.«

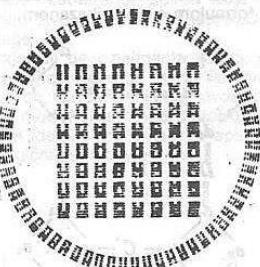
U Indiji je dominantan pojam o cikličnom vremenu. Primarna jedinica vremena je *yuga* ili doba (1.080.000 godina). Potpuni ciklus, ili *mahayuga*, sastoji se od četiri takva juga, a broj četiri označava totalitet ili savršenost.³⁵ Prva juga svakog ciklusa je neka vrsta Zlatnog doba; zatim, svaka juga je gora od prethodne, dok, na kraju dolazi »veliki raspad« i tada proces ponovo započinje. Imena juga uzeta su iz bacanja kockica. Jedna mahajuga ili velika godina sastoji se od 12.000 »božanskih godina«, od kojih se svaka sastoji od 360 običnih godina – ukupno 4.320.000 godina. Hlijade ovakvih mahajuga sačinjavaju kalpu (»oblik«) koji je jednak jednom danu u životu Brahma. Na taj način, vreme se sastoji od kosmičkog ritma, periodičnog uništenja i ponovnog stvaranja univerzuma.

Kada se posmatra sva svoje negativne strane, ovaj ciklični aspekt vremena čoveku daje Samsaru, točak koji se večito okreće u rođenju i smrti, u bezbrojnim inkarnacijama. Samo prosvetljeni jogi ili Budisti koji je shvatio Brahma ili Buda – um u sebi, u »munjivoj bljesku istine« biva oslobođen u ovom životu i tako izbegava ponovno rođenje.³⁶ On je prevazišao igru suprotnosti i zauvek zaustavio sve procese pamćenja.³⁷

Mirča Elijade je pokazao da u mnogim drugim civilizacijama postoji neznatno različit mit Večnog Povratka. Zamisao je da su se u (vanvremenskom) trenutku stvaranja (koji on naziva *illud tempus* »ono vreme«) pojavili arhetipski modeli svih stvari i svih ljudskih postupaka.³⁸ Međutim, zemaljske kopije ovih arhetipskih modela imaju tendenciju ka nazadovanju i propadanju. Pomoći preprečavanju mitova o postanju i pomoći ponovnog odigravanju prvobitnih rituala čovek može da obnovi arhetipske modele i svoje životne oblike. Slično tome, kod nas se Uskrs ne smatra samo praznikom Hristovog uskrsnuća, već potpunog obnavljanja postanja.³⁹ U hirištanstvu je ideja *illud tempus* postala delimično integrativizovana: nebesa ili Nebesko kraljevstvo je u nama i u svakom trenutku možemo doći do njega pomoći metanoje: pomoći osnovne promene stava.⁴⁰

I Kinez su poznavali prvobitno vreme (*illud tempus*) kada su junaci te kulture ustanovljivali životne modele. Imali su koncepti o cikličnom vremenu (za jedno sa linearanim, o kom će kasnije biti reči). U osnovi kineski ideje vremena, kako stoji u Ji Dingu, Knjizi promene, postoje dva kružna modela vremena ili mandale vremena. Jedna je takozvana Poredak ranijeg neba, ili Prvobitno uređenje, krug

koji su sagradili osam Kua, osnovnih principa svog postojanja. Jang, ono stvaralačko, ili Nebo (Ch'ien), smešten je na jugu; Jin, Ono Primalacko, ili Zemlja (K'un), je na severu. Celokupni sklop izgleda kako je ovde prikazan. Ovaj sistem je na neki način bezvremen, mada ne i bez pokrete

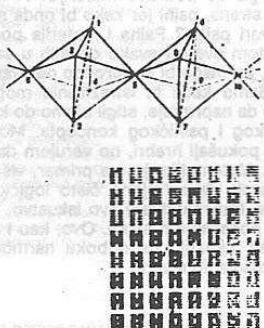
»U Prvobitnom uređenju«, kaže Richard Vilhelm, (Richard Wilhelm), »sile uvek deluju kao parovi suprotnosti. Grmljavinu... budi same stare godine. Njena suprotnost, vjetar, rastvara surovost zimskog leda. Kiše vlaži seme... dok njena suprotnost, sunce, daje neophodnu toplost. Teko postoji i izreka: »Voda i vatra se ne bore među sobom«. Mirovanje zaustavlja razvoj... Njegova suprotnost, Radost, donosi radosti živote. Napokon, Ono stvaralačko predstavlja veliki zakon postojanja, a Ono primalacko predstavlja sklonište u utrobi u koje se sve vraća kada se završi životni ciklus.«⁶

Dakle, suprotnosti se ne sukobljavaju; baš suprotno od toga, one uravnotežuju jedno drugo. Prvobitno uređenje je povezivano sa aritmetičkom mandalom po imenu Ho-t'u:

7	osmovo slavljajući
2	osmovo slavljajući ab
8	3 5 4 9 jevo kina gnu
1	svet u vremenu
6	6 7 8 9 bog negativ - Ra
5	slavljajući ab
4	slavljajući ab
9	slavljajući ab

Ovo kretanje se ponavlja spolja unutar uređenja.

Po kineskoj tradiciji, kada je tiranin Džou Hsin (oko 1150 god. pre n.e.) zatvorio kralja Venu i vojvodu Džoua, oni su otkrili novu vremensku mandalu po imenu Kasnije Nebo ili uređenje Unutrašnjeg

sveta. U njoj se Li (Vatra) nalazi na jugu umesto Ch'iena (Neba), K'an (Voda) je na severu umesto K'una (Onog primalackog). Trigrami više nisu grupisani u parovima suprotnosti, već su prikazani u vremenskoj progresiji u kojoj se manifestuju u fenomenalnom svetu u toku ciklusa godinâ.

Ona pokazuje »Božiju aktivnost u prirodi«. Ranije Nebo naglašava Trajanje, Kasnije naglašava kretanje, a oba su kružna po formi. Kasnije Nebo takođe je povezano sa mandalom brojki, takođenom Lo-shu (model reke Lo), za koju se smatralo da je osnovni numerički model univerzuma.

4 9 2
3 5 7
8 1 6

Ovo je takozvani magični kvadrat u kome svi redovi i dijagonale daju zbir 15. Ovaj kvadrat u Kini je smatrana osnovnim modelom univerzuma, te su po njemu bili uređivani arhitektura, muzika, pa čak i jelenovi.

Naravno, Kinezi su pored ovoga imali i astrološki sistem vremena koji liči na naš.⁷ Međutim, njegov solarni zodijski sastoji se od životinja i likova različitih od naših; naši znaci su mesečni, dok su kod Kineza znaci godišnji simboli.

Kod kalendara Maja i Acteka mogu se uočiti velike sličnosti sa kineskim astrološkim sistemima. Ne samo da su Maji smatrali da je vreme božanstvo (bog sunca), već je svaka godina, mesec, dan, pa čak i sat, bio identičan sa brojem, a u isto vreme beshe i bog. Isto je i kod Acteka, koji su takođe imali takvu vremensku mandalu. Mada je vreme potencijalno postojalo od početka kao princip povezan sa vrhovnim Gospodarem vremena, ono je zaista postalo očigledno tek posle stvaranja četiri Tekatlipoka. Posle perioda ravnoteže, koji je sličan ravnoteži suprotnosti u kineskom Poretku Ranih Neba, svaki od ovih Tekatlipoka je htio da postane sunce. Tako su otputeli sukobi i promena. Ovo je dovelo do linearne shvatnje vremena koje se razvila u pet suksesivnih eona ili Sunca. Sunce »4 Tigra« trajalo je 676 godina; zatim su ozeljili pojeli ljudi, a sunce je uništeno. Tada je na red došlo sunce po imenu »4 Vetera« na čijem je kraju sve odneo veter, a ljudi su postali majmuni. Tada je došlo sunce »4 Kiša« gde je na kraju sve izgorelo, a ljudi postali čurke. Napokon, dolazi Sunce našeg doba »4 Pokreta«. U toku njegove vladavine biće zemljotresi i gladi »i tako će i naš kraj doći«, kako Leyenda de los Soles kaže.⁸

Kod Acteka, svi dani »rade« dok se kreću preko neba. Slikovito rečeno, bogovi su predstavljeni kao figure koje nose određeni broj dana, meseci ili godina na svojim ledima, sledeći jedan drugog u ogromnom kružnom redu. Zanimljivo je da je grčki pesnik Hesiod spominjao sate takođe kao *deimones* – bogove.

I naš je astrološki sistem sastoji od kružne povorke božanskih likova. On potiče iz Mesopotamije, oko 6. v.p.n.e., i takođe pokazuje uticaje kasnog Egipta. Zodijački znaci su u početku bili veoma raznovrsni; prvobitno su bili zemaljski, plemenski bogovi koji su projicirani na nebeske konstellacije kada su Vavilonci počeli da započaju kretanje zvezda i da prikupljaju aritmetičke podatke o tim kretanjima. Tako su Vavilonci počeli da poimaju postojanje zakonitog poretka u toj povorci bogova ili arhetipova preko neba; ovaj poredak izražavali su brojevima. Jung je definisao broj kao *arhetip poretka koji je postao svestan*. Bogovi vremena kod Maji i Acteka takođe su bili brojevi. Nije čudno što su i Kinezi povezivali zvezdani poredak na nebu sa brojevima. Reč za računanje, *shih*, piše se *三* – gornja horizontorna linija predstavlja nebo, a tri vertikalne linije označavaju uticaje sunca, meseca i zvezda na zemlji. Dakle, brojanje je bilo tesno povezano sa predviđanjem budućnosti.⁹ Nova vavilonska nauka-religija raširila se po Persiji i Egiptu, gde su neki od vavilonskih bogova dobili nova imena i bili dovedeni u vezu sa tamo već poznatim bogovima. Vavilonci su takođe verovali da je svet večan¹⁰ i da odredena sudsina, Heimarmene, upravlja kosmosom.¹¹ Sve stvari na zemlji podudaraju se sa onim što se događa na nebu. U tom ogromnom periodu od 4.320.000 godina, celokupno nebo vratiti se u svoju početnu konfiguraciju – indijski mit o Večnom povratku.

Ove ideje uticale su na Grke još od vremena Talesa iz Mileta pa na ovomo i u velikoj su meri u novi Platonov čuvengi kosmološkog modela vremena: iznad i van univerzuma postoje platoniske ideje, koje formiraju jednu celinu oko Ideje Dobra. Međutim, kada je bog stvoritelj (Demijurg) stvorio celu svet nije uspeo da prebací taj model kao celinu o svet prolaznih realnosti:

A kako je uzor večno živo biće, to se on potrudio da i ovaj svemir na isti način takvim dovrši... Priroda tog živog bića bila je, dakle, večita a nju nije bilo moguće u potpunosti uskladiti sa onim što je rođeno. Stoga je otac naumio da stvori nekakvu pokretnu sliku večnosti, pa je, uređujući nebo, stvarao istovremeno i sliku večnosti koja traje u jednom, večitu sliku koja protiče u skladu s brojem, a koju smo mi nazvali vreme (Aion).¹²

(Odlomak iz »Timeja« preuzet je iz »Timeja« koji je sa grčkog prevela Marjanca Pakiž, Beograd 1981, prim. prev)

Alon ovde znači »eonisko« vreme koje postoji između bezvremenog sveta ideja i vremenski ograničenog prolaznog sveta naše stvarnosti; ono se sastoji od dugih istorijskih eona. Aion je većno biće, nebeska sfera stalnih zvezda za koje se mislio da su večne, a ne podložne trpljenju i promeni. Ono se kreće u jednom večnom krugu.¹³) Samo ispod mesece nastaje svet Hronosa, ništavan, prolazna »sublunarna« sfera propadanja.

Ciklična ideja vremena još uvek je tema o kojoj fizicičari raspravljaju, u obliku ergodične teoreme po kojoj »bez obzira u kom je stanju konačni univerzum u datom trenutku, on će proći kroz sva ostala moguća stanja po određenom redosledu i na kraju se vratiti u početno stanje...«) Međutim, današnje teorije o životu univerzuma veoma su raznovrsne. Najšire je prihvaćena ideja da je univerzum započeo život jednom velikom eksplozijom i da se širi sve do tačke u kojoj će doći do »toplote smrti«. Drugi naučnici više veruju u univerzum nepromenjivog stanja u kom se materija neprestano stvara i uništava, bez vidljivog početka i kraja.

Sigurno je da se, zbog arhetipske intuisije o cikličnom vremenu (za razliku od aspekta toka), a ne zbog racionalnih razloga, satovi prave okrugla. I današnje je većina satova okrugla, kako bi bi podržavali nebo.

Najstariji oblici sata su stub za posmatranje podneve visine sunca – gnomon i sunčani sat, a obe ove naprave koriste prividnu rotaciju sunca, oko zemlje tako što mere dužinu senke štapa, stuba ili obeliska, a (kod sunčanog sata) i tako što registruju promene pozicije sunca. Verovatno su Grci izmisliли sunčani stub na početku 6. veka p.n.e.) Velika mana ovog sata je to što je mogao da meri samo lokalno vreme. Njegova upotreba vrednost beše smanjena zbog složenosti očiglednog kretanja sunca oko zemlje. Ovaj problem se pojednostavljuje. Kada se štap nakriće tako da je paralelan sa osom rotacije zemlje. Sada je smer senke identičan sa iste sate na određenom mestu, bez obzira kog dana u godini se gleda, menjala se samo dužina senke:«) Ovakav sunčani sat postoji u Egiptu od 13. v.p.n.e. pa novčano, a verovatno su ga Vavilonci prvi napravili. Do 17. veka su ovakvi sunčani satovi bili tačniji od bilo kojeg mehaničnog sata.

Pronalazak mehaničkog sata polazi od jednog bitnog događaja, od pronalaska zuptičastog točka u vreme Arhimeda, do kog je verovatno došlo preko oblikovanja kalendarskih ciklusa. O njemu se malo zna do 9. veka, kada islamske zemlje počinju da koriste zuptičaste točkove za složena merenja u spravama za određivanje položaja zvezda »koje možemo uzeti za pretke svih današnjih modernih mehanizama.«)

Od ovakvih početaka, mehanički sat polako je evoluirao. Svi raznovrsni mehanizmi koji postoje imaju četiri osnovne komponente, koje nisu otkriveni istovremeno: motor, prvo u obliku tereta (kasnije fdera), oscilirajući regulator (klatno, danas većinom elektromagnetički) koji uravnotežava razlike temperature, pritiska i udarca, mehanizam koji reguliše kretanje točkica i nadoknađuje gubitak energije i brojačnik koji pokazuje sate, minute itd.

Ali, pored svih pomenutih manifestacija ideje o kružnom vremenu, od samog početka postoji i ideja o linearnom vremenu i toku vremena koje se više ne može vratiti, a koja je verovatno zasnovana na zapažanju starenja svih živih bića i trajnih promena koje donose istorijski događaji. Uprkos svojim kružnim modelima vremena, Kinezi su, na primer, sačuvali zapise o istorijskim činjenicama za period od više od tri hiljadu godina. To su uradili kako bi proučavali »kako da se čovek ponaša u sadašnjosti i budućnosti, kako ljubav (jen) i pravednost (li) mogu da donesu povoljne, a zla dela nepovoljne društvene posledice. Dakle, verovali su da je moguć moralni napredak i socijalna evolucija.«)

Na sličan način i doktrina o eonima pet sunca kod Acteka govori o linearnom toku, mada taj tok ne vodi ka evoluciji već ka totalnom uništenju. Mnogo pre no što je čovek saznao razloge starenja (jer se određene čelije u telu ne zamjenjuju novim, a druge se mnogo sporije obnavljaju), vreme je u mnogim mitološkim sistemima povezivano sa padanjem i smrću, pa čak i sa zlom. Helenistički Aion beše, kao što znamo, i Kronos, bog koji jede svoju decu, predašnji vrhovni bog koga istiskuje

Zevs. Ova figura vremena kao osobe koja prožire održala se čak i u hričanskoj eri, u simboličnom liku Oca Vremena koji u sebi sjednjuje atrubute Krons-Saturna i smrti. 16. i 17. vek uživali su u takvim jezovitim prestatvama destruktivnog aspekta vremena.

Judeo-hričanska tradicija uglavnom veruje u linearni model vremena, zbog intervencije Boga i Njegove Promisli. Njegovog plana da čovečanstvo, korak po korak, vodi do savršenstva i konačno do uništenja sveta. Međutim, stariji hričanski pojma vremena bio je daleko od čisto matematičkog parametra. On je sadržao ciklične elemente, kao i ideju Božanskog plana – teleološka linearnost vremena – periodizovanog u sedam dana postanja.²¹ U Starom Zavetu postoje *typoi* – slike ili prefiguracije događaja i stvari koje su kasnije potpunije otkrivene u Novom Zavetu. Drvo znanja, na primer, u Knjizi postanja, isto je ono drvo od kog je napravljen Mojsijev štap, od njega je i stub u Solomonskom hramu kao i krst na kom je Hrist raspet. Na taj način jedan večni model deluje uzajamno sa linearnim tokom istorije.

Pored tog što veruju da je Hrist umro jednom i, zauvek, određeni crveni oci koji veruju u astralne uticaje, delimično su prihvatali ciklično tumačenje istorije.²² Takvi stavovi paralelno postoje sve do 17. veka. *Illud tempus* model jedne van-vremenske egzistencije svih modela takođe može da se pronađe u hričanstvu u pojmu *unus mundus*, planu rođenom u umu Boga pre stvaranja. Ovaj plan se takođe zove i *Sapientia Dei*, personalifikovana mudrost Božija. Odredene primalne forme, ideje, prototipovi, zajedno čine *archetypus mundus* ili »uzorak« univerzuma u Božjem umu. On sadrži matematički red koji je blisko povezan sa Trojstvom: broj pripada Sinu, mera – Ocu, a težina – Svetom Duhu.²³ *Unus mundus* je zamišljen kao beskrajna sfera, kao sam Bog.²⁴ Uprkos ponovnim manifestacijama *typoi*, one slede linearni tok evolucije tako što sačinjavaju Božansku suštinu, a sve više odražavaju njezinu narenu: »Što u Starom Zavetu sija, u Novom Zavetu isijava.«

Jedan od najčešćih stvaralača takvog modela Božanskog, Provodenja u istoriji je opat Doakino de Fjori (Gioschino da Fjori) (12. vek) koji je objavio da je istorija podjeljena u tri ogromna eona: period Starog Zaveta, vreme Oca u kom su dominirali zakoni i njihovo doslovno tumačenje; prvi hričanski milenijum, vreme Sina u kom je poslušnost crkvi i mudrosti dominantna; i, napokon, sadašnje doba Svetog Duha u kom će duhovni ljudi živeti u siromaštvo, ali i u potpunoj slobodi sledeći inspiraciju Svetog Duha.²⁵

Ideja da je Bog imao bezvremen plan sveta u svom umu pre no što ga je ostvario u materiji konzistentna je sa onim što se naziva hričanski sakralni stav u istoriji u obliku svete tajne; on je povezan sa Platonovom idejom da se sve stvari razvijaju iz semena ili praistkih arhetipova (Ideja). Kao što je K. Haber (C. Haber) istakao²⁶ sve do 15. veka smatralo se da je sat model takvog božanskog plana. 1453. godine, u svojoj Viziji Boga Nikolas Kušan (Nicolas Cusanus) piše: »Neka pojam sata predstavlja samu večnost; neka kretanje sata predstavlja sled. Dakle, večnost obavija i otkriva stvari.«²⁷ Ova ideja univerzuma kao satnog mehanizma postepeno je desakralizovana tek od 18. veka, kada sat postaje automat koji je bez ikakve veze sa Bogom.²⁸

Sa Njutnom je u fizici došlo do prodora ka čisto matematičkoj ideji linearnog vremena; on je korištilo geometrijsku liniju da opšte merljivo vreme; međutim, njegova dominantna uloga u fizici zapravo je došla tek otkrićem Drugog zakona termodinamike, koji su formulisali Karko i Boltman (Carnot i Boltzmann). Ova teorema kaže da se u svakom fizičkom procesu određena količina energije nepovratno gubi u obliku topote, a da će taj dosledni gubitak uredenosti – proces poznat kao entropija – dovesti do smrti našeg univerzuma. Ovo vodi do ideje o »streli vremena« u fizici, tj. njegove nepromenljive usmerenosti.

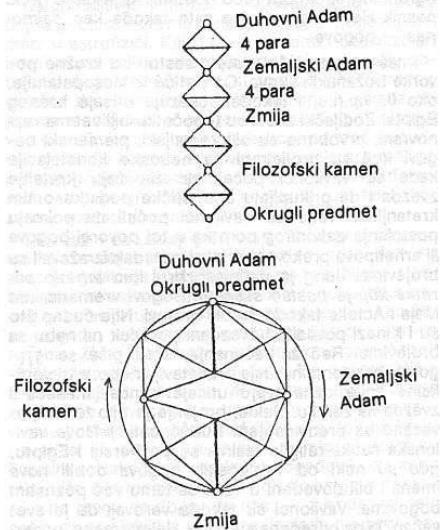
Međutim, neki fizičari veruju da je um, za razliku od materije, negentropski faktor: da je, drugim rečima, u stanju da ponovo stvari red iz nereda i sagradi sisteme na višem energetskom nivou. Ovo je čak navelo Olivijea Kosta de Boregarda (Olivier Co-

sta de Beauregard) da pretpostavi postojanje kosmičke duše kao osnove – ili *Infrapsihizma* – koji je koegzistantan sa Ajnštajnovom teorijom univerzuma kao kosmičkog izvora negentropije.²⁹ Međutim, u modernoj fizici, ideja »strele vremena« još uvek je predominantna.

Pored ovakvog razvoja u fizici, prodor ideja Carla Darvina velikim delom pojačao je već postojeći naklonost zapadnjaka za čisto linearni model vremena.³⁰ Darwin je utvrdio da su sve promene života na zemlji mehaničke, i u krajnjem slučaju, posledica ničeg drugog do slučaja: Vreme je tako postalo čisto matematičko vreme – linija je bila dovoljna da ga objasni. Mada su neki »vitalistički« mislioci nastavili da se opisu ovakvom stavu, on je još uvek predominantan u nauci. Naime, nepobitne subjektivne psihološke promene koje čovek stariči i kroz vek svog života takođe podržavaju ideju o linearnosti vremena.

Bilo je mnogo pokušaja da se pomire stavovi o linearnom i cikličnom vremenu. Tako je stav Svetog Avgustina o vremenu i večnosti na mnogo načina kombinacija ova modela, kao što je to u drugom obliku i kineska ideja cikličnog vremena kombinovana sa čovekovom moralnom evolucijom u toku istorijskih zbivanja.

Slika takve kombinacije je ideja spirale ili opruge. Jung je pokušao da pruži dokaze da takav spiralni proces postoji u unutrašnjoj psihičkoj viziji boga u čoveku, u Selfu. U razvoju ove slike čoveka – boga, kako je razmatrano u Henohovoj knjizi, kod Gnostika i kod određenih zapadnih alhemičara, Self je prvo shvaćen kao Adamov božanski lik, a zatim kao niži, zemaljski lik Adamov (posle Pada).

Ako ovaj lanac savijemo u spiralu, dobijamo sliku ovde prikazanu (moramo znati da gornja tačka rotunduma simbolizuje nešto viši nivo svesti od prvog Antroposa). Ovaj model, kao što je Jung ukazao, leži u istom pravcu kao glavni istorijski razvoj našeg poimanja Boga. Još niži deo je zmija koja je dovela do Adamovog pada. Ovo odgovara »primarnoj materiji« i predstavlja glavni interes alhemičara. Kada se obradi kroz četiri elementa, postaje Filozofski kamen – još jedan od simbola Čoveka – boga. Drugi deo je zatim shvaćen kao »okrugla stvar« (rotundum), kao najosnovnija struktura univerzuma. Između se nalaze četiri puta po četiri centra, koji formiraju gornje i donje vezane kvaternione, četiri reke Raja i četiri elementa. Smatralo se da ovi kvaternioni otkrivaju strukturu svakog centra iznad njih.

Čovek je u početku kao dete, zavisan od »vazdušne« (duhovne) sfere. Nju su ugrozili Satana, mračna strana stvarnosti i čovekovi instinkti (njegova senka). Hrist je otvorio vrata pakla, ali se nije vratio kao što je obećao. Ideja kvaterniona i Filozofskog kamena poklapa se sa počecima prirodnih nauka. Alhemijske spekulacije dovele su do ideje o četiri agregaciona stanja, do modela prostor-vreme

kvaterniona četiri dimenzije i napokon do različitih savremenih kvaternerskih modela subatomskog sveta. Serija se završava rotundom, arhetipskom silicom rotacije (koja ide mimo statičkih modela kvaterniteta). Ovo se opet poklapa sa vazdušnim Antroposom.

Koristeći izraz jednakost ovaj model Selfa može se iskazati formулом ovde prikazanom:

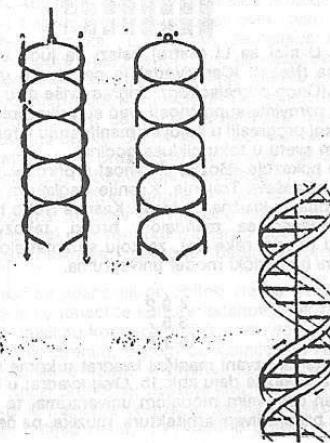
$$\begin{array}{c} b_3 \\ \diagdown \quad \diagup \\ c_3 \quad a_3 \\ \diagup \quad \diagdown \\ d_3 \\ \diagdown \quad \diagup \\ D \\ \diagup \quad \diagdown \\ d_2 \\ \diagdown \quad \diagup \\ a_2 \quad c_2 \\ \diagup \quad \diagdown \\ b_2 \\ \diagdown \quad \diagup \\ a_1 \quad c_1 \\ \diagup \quad \diagdown \\ d \\ \diagup \quad \diagdown \\ b \\ \diagdown \quad \diagup \\ b_1 \\ \diagup \quad \diagdown \\ a_1 \end{array} = A = \begin{array}{c} d \\ \diagdown \quad \diagup \\ a \quad c \\ \diagup \quad \diagdown \\ b \\ \diagdown \quad \diagup \\ b_1 \end{array} = B = \begin{array}{c} c_1 \\ \diagdown \quad \diagup \\ a_1 \quad d_1 \\ \diagup \quad \diagdown \\ b_1 \end{array}$$

A predstavlja početno stanje (u ovom slučaju Antropos), A je završno stanje, a B, C i D su srednja stanja. Oblici koji se odvajaju od njih uvezu na označeni malim slovima a, b, c, d. Što se tiče konstrukcije formule, moramo imati na umu da nas zanimaju trajni proces transformacije jedne te iste supstance. Ova supstanca, kao i njena kasnija stanja transformacije, uvek će proizvesti sebi slične; tako će A dati a, B daje b, isto tako b daje B, a c – C. Takođe, podrazumeva se da b daje C, a i d – formula ide s leva na desno. Ove pretpostavke su dosledne u psihološkoj formuli.

One što formula može samo da nagovesti jeste viši nivo do kojeg se dolazi putem procesa transformacije... Promena se sastoji u otkrivanju totaliteta u četiri dela četiri vremena, što znači, ništa manje do postaje svesna.

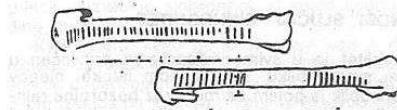
Jung poredi ovaj spiralni proces u Selfu sa samo – obnavljanjem nukleusa ugljenika u ciklusu ugljenika – nitrogen, gde nukleusi ugljenika vezuju četiri protona i emituju ih zatim kao alfa čestice na kraju ciklusa kako bi povratili svoju prvobitnu ravnotožu.

Analogija sa fizikom nije digresija jer sama simbolička shema predstavlja silazak u materiju i zahteva identitet spoljašnjeg sa unutrašnjim. Ne može se psihika potpuno razlikovati od materije, jer kako bi drugačije mogla da pokreće materiju? A materija ne može biti strana, psihi jer kako bi onda materija mogla da stvari psihi? Psihi i materija postoje u jednom te istom svetu i svako od njih u sebi ima onog drugog, jer inače bi recipročno delovanje bilo nemoguće. Samo kada bi istraživanje moglo dovoljno daleko da napreduje, stigli bismo do krajnjeg slaganja fizičkog i psihičkog koncepta. Možda su naši sadašnji pokušaji hrabri, no verujem da su na pravom putu. Matematika je, na primer, više nego jednom dokazala da se njene čisto logičke konstrukcije, koje transcendiraju svoje iskustvo, kasnije poklapaju sa ponašanjem stvari. Ovo, kao i sinhronijski događaji, ukazuju na duboku harmoniju između svih postojećih stvari.

Izgleda da ovaj Jungov simbolički model predstavlja osnovnu strukturu fizičkog i psihičkog života. Zanimljivo je da melanezijski sistem venčanja koji pokušava da ovekoveči životni tok sistemom bračne razmene između dva clana (jedan po ženskoj liniji, drugi po muškoj) takođe rezultira u dve vrste spirale, zatvorenoj spiralni koja predstavlja žensku liniju života i u jednoj isprekidanoj spiralni muške snage.

Na kraju, ali ne i najmanje važno, postoji genetska supstanca, kako su otkrili Watson, Krik i Wilkins, (*Watson, Crice, Wilkins*, dvostruka spirala. Možda ovaj model predstavlja biološku analogiju sa arhetipskom idejom vremena kao spirale koja miri linearni i ciklični aspekt vremena.

Odnos vremena i broja je i u Kini bio fundamentalni postulat, no, na različit način. Kinezima su nebitni brojevi sa aspekta njihovog kvantiteta; za njih kako Grane navodi¹), brojevi su mnogo više kvalitativni znak ili simbol, koji, međutim, kao i kod nas, takođe označava pravilne odnose među stvarima. Ovi znaci odražavaju u hijerarhijskom redu određene osnovne modele univerzuma; tako oni omogućuju da se vide »stečeni« individualni aspekti kosmičkog jedinstva kao celine². Ovde se vreme pojavljuje zato što se ovi stečeni aspekti pojavljuju u vremenskom redu. Oni se tokom vremena razlikuju, jer svaki ima kvalitativnu vrednost. Stoga je vreme u Kini konkretni kontinuum koji se sastoji od kvaliteti ili fundamentalnih stanja koja se mogu ispoljavati relativno simultano na različitim mestima. Čuvena knjiga za proricanje, *Ji ding*, (*I Ching*) zasnovana je na ovoj pretpostavci. Vreme se, po njoj, sastoji od vremenski uredenih faza transformacije kosmičke celine.³ Po filozofu Wang Fu Ch'ihu (1619-92) sva egzistencija je kosmički kontinuum koji je po sebi bez perceptivne manifestacije. Međutim, zbog svoje imanentne dinamike on u sebi razlikuje određene predstave ili strukture, koje jedna drugu slede u vremenu i koje se mogu objasniti aritmetičkim procedurama. Stoga su u Kini svi brojevi i indikatori koji nam kazuju i nešto o kvalitetu svakog trenutka. Zato u Kini vreme nikada nije postalo apstraktni parametar ili prazan referencijski okvir, već je uvek određivan. Koincidencijom dogadaja koji se svi susreću u određenom trenutku. Na taj način, celokupni univerzum ima vremensku, ritmičku strukturu. Osnovni ritam je alternativni ritam jina i janga. Kineska muzika je u celini stvarana u skladu sa ritmičkim modelima univerzuma. Osnovna ideja povezana sa ritmom je enantiodom: kad god bi linija *Ji ding* proricanja (vidi str. 43) ili jedan simbol došla u ekskremen stadijum punoće, preskočili bi u svoju suprotnost. Ovu ideju formulisao je grčki filozof Heraklit koji je sudbinu nazvao »poredak u svetu (logos) koji proističe iz enantiomije, stvoritelja svih stvari«.⁴ I Jung je preuzeo izraz »enantiodomija« pokazujući da je to psihološki zakon; sva ekstremna psihološka stanja usmerena su ka prelaženju u svoju suprotnost: dobrota u zlo, sreća u nesreću, preterana duhovnost i prepuštanje instinktima itd.

Bliska veza vremena sa ritmom doprinela je našem stvaranju satnog mehanizma u obliku klatna koji je Galilej izmislio, a Kristijan Hagens (Christiaan Huygens) usavršio za merenje vremena. Jednostavno ritmičko kretanje klatna još uvek se koristi da označi vreme u muzici kod metronoma. Odavno, elektronika je prevladala u proizvodnji satova za izazivanje sirovinskih oscilacija.⁵ Naizmenična struja održava vibracije, a mehanizam reguliše periodičnost struje. Danas smo otisli još korak dalje u korišćenju piezo-električnog kvarca ili molekula amonijaka u proizvodnji izvanredno tačnih i ravnomernih oscilacija. Tečni kristal pod pritiskom provodi emitovanje nekih od svojih elektrona ka jednoj strani; proces se može ponoviti u suprotnom smeru. Ukoliko je kvarc povezan sa naizmeničnom strujom, impulsi elektrona se preobražavaju u mehaničke oscilacije i to u nekoliko hiljada alternacija u sekundi, tako tačnih da ispravljaju čak i neznatnu neudeđenost naizmenične struje.⁶ Međutim, kvarc stari; sada se zamjenjuje molekulima amonijaka iz formule NH₃. N atomi stalno osciliraju ka suprotnom polu iznad ravnih 3H sa frekvencijom od 24.000 mega-herca ili 24 miliona vibracija u sekundi. Setovi bazirani na ovom atomskom pokretu uveli su tehniku masers (sračenica od Microwave amplification by stimulated emission of radiation). *Nijedan od ovih stavova ne bi mogao da postoji bez bazične ritmičnosti energije, tj. materije.* «Sva materija», kaže Kapra, »uključena je u trajni kosmički ples«.⁷ Sve čestice »pevaju svoju pesmu, dajući tako ritmičke modele energije«.⁸ Moderna fizika je otkrila da »svaka subatomski čestice ne sarađuje izvodi svoj energetski ples, već i da jeste energetski ples, pulsirajući proces stvaranja i uništenja«.⁹

Vraćajući se na makrofizički nivo i na tela živih bića, još uvek nalazimo na isti fenomen. Svi slijede određene ritmove koji se sada zovu biološki satovi. Biljke, a isto tako i životinja, prilagodavaju se ne samo svojoj prostornoj okolini, već i vremenu: solarном danu, pomoći onog što zovemo cirkadijalni ritmovi, ciklusima meseca, plimama i osekanama mora, pa čak i solarnoj godini. Određene aktivnosti, kao što su traganje za hranom, nisu aktivirane spoljašnjim stimulacijama radjanja sunca, već unutrašnjim ritmom koji životinji omogućava da »unapred planira«.¹⁰ Biljke takođe »poseduju nešto što podsjeća na pamćenje vremena«, jer neke (ne sve) počinju da otvaraju latice nekoliko sati pre izlaska sunca »kao da znaju da će sunce uskoro izći«, a ukoliko se jedna od njih prenesti u veštacki napravljenu trminu, još uvek otvara latice u isto doba dana.¹¹ Izgleda da fiziološki sat kod životinja radi pomoći oscilaciji. On takođe radi kao glavni sat od koga zavisi nekoliko drugih vremenski regulisanih fizioloških procesa. Periodi aktivnosti i odmora, kvantitativne promene u metabolizmu, temperaturi i drugim procesima, na ovaj su način regulisani. Izgleda da su ovakvi ritmovi nasledeni ili endogeni, a ne stvorenii spoljašnjim uslovima.¹² Kod jednoćelijskih životinja ili biljaka celina je vezana za ritam. Niže temperature (za biljke su dovoljne razlike od samo 5-10°C) usporavaju biološke satove.

Problem još uvek predstavlja pitanje do koje mere su kod složenijih organizama ovi ritmovi sjednjeni u jedan organ koji ih reguliše ili su prošireni na različite tkiva i organe; izgleda da su moguća oba načina.¹³ Kod viših životinja možda postoji centralni regulator smešten u mozgu.¹⁴ Izgleda da postoji, kako je G. Saltenbrand (G. Schaltenbrand) formulisao, standardizovana ritmička hronološka organizacija u mozgu koja funkcioniše kao celina.

Ova, u osnovi ritmička, struktura našeg fiziološkog života nije njegova jedina veza sa vremenom. Kad što je Adolf Portman (Adolf Portmann) pokazao, celokupni modeli ponašanja kod životinja i biljaka ukezuju na vezu sa vremenom: »Svaki nam oblik života izgleda kao *Gestalt* sa specifičnim razvojem u vremenu i u prostoru«.¹⁵ Društvena godina kod Samoanaca i Fidžijaca računa se po životnom ciklusu paloča crva (Eunice viridis). Svake godine ovaj crv odbacuje deo tela u kom se nalaze raspoložne materije, a do reprodukcije dolazi na otvorenom moru gde se crv regeneriše. Ovaj je ritam povezan sa fazama meseča, a tačno u isto vreme cveta i određeno drvo (Erythrina indica). Određena vrste ptica u blizini Egipta, kao i ostrige i školjke u umerenom toplim morima, u svojoj reprodukciji slijede slične ritmove, i migracija ptica je povezana sa dnevnim ritmom. Razvitala životinja je

»više od običnog odvijanja vremenskog procesa; to je otpornost na (entropijsko) vreme, način formiranja ugrađen u protoplazmu određene vrste... Kao u dobro planiranom vetrometu, jedan sklop može u sebi da nosi sledeći latentni sklop, pa tako u životu mnogih insekata vidimo prefiguraciju novih organa, koji se kasnije razvijaju po tačno regulisanim vremenskim procesu«.¹⁶

Cini se da i čovek ima biološki sat ili satove (koji se poremete kod letova na veliku razdaljinu), mada je kod njega predominantna svest o vremenu koja se gleda na sat.¹⁷

U oblasti emocija, fenomena na samoj granici fiziološke i psihološke realnosti, ritam je od bitnog značaja. U stanju snažne emocije činimo ritmičke pokrete (udaramo stopalom, na primer) i skloni smo beskrajnom ponavljanju istih misli i rečenice. Ovo je navelo Junga da posumnja da nesvesni kompleksi možda imaju periodičnu ritmičku prirodu, podatak koji se sada proučava kod izučavanja periodičnog javljanja određenih tema u serijama snova.¹⁸ Veliki opšti kompleksi ljudske vrste, koje je Jung nazvao arhetipovima, ispoljavaju se kao fizički i psihički modeli ponašanja, a u prošlosti su doživljavani kao bogovi ili mitske slike. Astrološki sistemi, o kojima smo govorili, u stvari, predstavljaju pokušaje ljudske vrste da izrazi vremenski prototipi i ponovo uspostavi poredak ili »igru arhetipova« iz kojeg se sastoje eonski ritam vremena. Tačno je da ovakva igra postoji, ali, još smo daleko od toga da razumemo. Odnos bogova prema trenutku i slučajnosti, o čemu govorim u nerednim delovima tek-

1. Macrobius, 6 - 8.
2. Cf. Eliade, *Time and Eternity in Indian Thought*, 177 ff.
3. Kaustuki Upanišad IV, 2, citira Eliade u *Man and Time*, 187, i u *The Myth of the Eternal Return*, 113.
4. Eliade, *The Myth of the Eternal Return*, 113.
5. Ibid., 105.
6. Ibid., 59.
7. Ibid., 129.
8. Wilhelm, I, 287.
9. Za detaljnije izučavanje vidi Granea.
10. Cf. Saussure, *Les Origines de l'astronomie chinoise et l'origine historique de l'astronomie chinoise*, Paris 1985. Needham, *Wang Ling*, III i druge.
11. Cf. Leon - Portilla, 37 - 39.
12. Needham i Wang Ling.
13. Cf. Cumont, 30 ff.
14. Ibid., 28.
15. Timaj, 37 C. D. Vidi Cornford 97 - 100.
16. Ovaj izraz koristim u skladu sa H. Conrad - Martius.
17. Cf. Bohme.
18. Cf. Dauenh.
19. Cf. De Solla Price, *Autoritaria and the Origins of Mechanism and Mechanistic Philosophy* citirano po Haberu, 388.
20. Cf. Le Lonnais, 13.
21. Ibid., 14, 19.
22. De Solla Price, *Clockwork before the Clock and Timekeepers before Timekeeping*, 370.
23. Le Lonnais, 20.
24. Needham, *Time and Eastern Man*, 52, 53.
25. Cf. Haber, 385 ff.
26. Cf. Eliade, *The Myth of the Eternal Return*, 143, 44.
27. Wisdom 11, 21. Cf. von Franz, *Number and Time*, 171, 73.
28. Cf. Mahnke.
29. Cf. Da Fiore, xli, iii-iii, 23 i druge.
30. Haber, 387ff.
31. Navedeno kod Habera, 390.
32. Cf. ibid., 392 ff.
33. Costa de Beauregard.
34. Cf. Haber, 383, 384, 385.
35. Cf. još više dokaza Denbigh, 148.
36. Jung, *Collected Works*, IX, 248, 49.
37. Cf. Purce.
38. Jung, *Collected Works*, 9, ii, paragrafi 404, 406 ff.
39. Ibid., paragrafi 410 - 411. Vidi i Gamov, 72.
40. Ibid., paragraf 413.

RITAM I PERIODIČNOST

Nije samo Platon dovodio u vezu vreme sa brojem. I za Aristotela je vreme bilo neka vrsta broja: »Vreme je broj pokreta, u odnosu na ranije i kasnije – na pre i posle.« Međutim, on je mislio samo na jedan pokret; to je pokret neba koje se obrće, zato što je većno i jednostavno.¹ S druge strane, za Aristotela, vreme ne postoji bez promene.² »Vreme je neka vrsta broja, u stvari, broj trajnog kretanja.« Očigledno je da se ova primedba odnosi na periodičnost nebeskih događanja. Ovaj Aristotelov stav kritikovan je zato što predstavlja definiciju samo merljivog vremena, a ne i vremena uopšte. Međutim, izgleda mi da je odnos vremena i broja, u stvari, mnogo dublji. Ukoliko je Aleksandar Maršak (Alexander Marshak) u pravu³, jedna od najstarijih igara paleolitskog čoveka bila je da na kamenu i kostima beleži oznake brojeva kako bi mu »prošlo vreme«. Ovo je, po Maršaku, početak naše civilizacije. Ove oznake su od početka služile da se tačno zna broj kalendarskih datuma.

sta, takođe ukazuju na delimično bezvremenu i delimično vremenski ograničenu prirodu arhetipova.

Ono što psiholozi mnogo više proučavaju jeste ogromna raznovrsnost čovekovog subjektivnog vremena. Tako, na primer, mlađi ljudi mnogo više žive u iščekivanju budućnosti, stariji su više okrenuti prošlosti. Ljudi koji stare osećaju da vreme brže prolazi, verovatno zato što se oni usporavaju.²⁷ Razlike subjektivnog vremena uglavnom su zasnovane na fiziološkim faktorima (na primer temperaturi), za koje se pokazalo da remete brzinu našeg primanja senzornih informacija i nešto procenju vremena. Intoksikacije hašišom, opijumom, meskalinom i dr. takođe proširuju ili skupljaju naše subjektivno doživljavanje vremena.²⁸

Subjektivno vreme ne razlikuje se samo od jednog do drugog pojedinca, već i između različitih socijalnih, etničkih ili psiholoških grupa. Moje je iskustvo da adaptacija na vreme po satu nije laka za intuitivne ljude, dok se ljudi kod kojih je funkcija osećanja dominantna toliko zaglibe u onom što sada jeste da često nisu sposobni da zamisle sutrašnju promenu. Zbog toga što je vreme povezano sa našim celokupnim „životnim ritmom“, prilagodavanje na njega obično je poremećeno kod neuroza (a još više kod psihoz). Neki ljudi, na primer, brže žive nego što bi to smeli sebi da dopuste, ili zaostaju sa svojim sopstvenim unutrašnjim razvitkom. Tada osećaju kako ih „vreme progoni“.

Tačno je, kao što sam pokušala da pokažem, da je vreme blisko povezano sa ritmom unutrašnje slike boga, sa Seifom (tj. sveosno-nesvesnim totalitetom psihе), tako da je očigledno da svaka neurotska devijacija od ritma Seifa sa sobom nosi i poremećeni odnos prema vremenu.

Pored bioloških ritmova procesi pamćenja imaju ulogu u našem subjektivnom doživljavanju vremena. Nijeho složena priroda još uvek nije rasvetljena. Mnogi naučnici smatraju da „mozak ili um zadržava potpuni zapis toka svesti, tj. svih mentalnih detalja (uključujući i infravesno saznanje) u vreme kada su se dogodili, mada su kasnije potpuno izgubljeni za voljno sećanje.“²⁹ Mnoge stvari kojih se prisjećamo samo su „generalizacije ili zbirovi“.

Te izgleda da je većina uspomena postala deo više ili manje ekstenzivne organizacije, koju Bartlett naziva „shemata“, ³⁰ a koju Suzana Langer zove „čovekova simbolička transformacija iskustva“. Sa jugoslovenske tačke gledišta, ovu organizaciju stvaraju arhetipi, urođeni psihofizički principi potreka ljudskog iskustva. Ma kakvu ulogu igra pamćenje, naš um je, tvrdi Vitrov (Whithrow), „sigurno po samoj svojoj prirodi temporalan. U našoj svesti, ovo se ispoljava kao ‘nisi misli’.“³¹ Ovde se vraćamo primitivnom pojmu vremena kao kvantitativnog i kvalitativnog toka simultanih spolašnjih i unutrašnjih dogadaja. U svom *Eksperimentu sa vremenom* Dž. V. Dan (J.W. Dunne) pokušao je da formuliše model multidimenzionalnog vremena u kom se ogledaju psihička stanja i njihova „vremena koja koincidiraju“. Dan je u osnovi u pravu kada smatra da je vreme multidiplinarni fenomen koji karakteriše simultanost različitih psiholoških stanja.

1. Cf. Whitrow, *The Natural Philosophy of Time*, 29.30. i *Reflections on the History of the Concept of Time*, 4 – 5.
2. Cf. Ariotti, 75.
3. Marshak.
4. Cf. Granet, 15ff, 171ff.
5. Cf. von Franz, *Number and Time*, 26.
6. Ibid.
7. Aestius, I, 7.22.
8. Cf. Le Lionnais, 71.
9. Ibid.
10. Capra, 241.
11. Ibid. 242.
12. Ibid. 244.
13. Cf. Bunning, 2.
14. Ibid. 4.
15. Cf. Popell, 221.
16. Mada delimično rade i u skladu sa spolašnjim stimulusima.
17. Cf. Bunning, 40 – 41, 52.
18. Cf. Richter, 52.
19. Schaltenbrand, 59.
20. Portmann, 312.
21. Ibid. 313 – 14.
22. Cf. Richter, 39, 52 i literatura tamо citirana.
23. Paul Walder, C.G. Jung Institut, Cirk. Cf. takođe o periodičnosti i ponašanju shizofreničara, Aaron son, 308.
24. Cf. Kastenbaum, 20ff, naročito Green itf.
25. Cf. Le Lionnais, 103, 107.
26. Cf. Whitrow, *The Natural Philosophy of Time*, 105.
27. Ibid. 107.
28. Citirano Ibid. 111.
29. Ibid. 11.

NUŽNOST, SLUČAJ I SINHRONITET

Kauzalitet je u svim civilizacijama prihvaćen u nekom svom obliku. Na Dalekom istoku, njegov osnovni oblik je pojam *karma*. Kroz bezbrojne reinkarnacije osobe, određeni identitet se nastavlja, u lancu kauzalnosti koje *karma* nosi: »Ako vidimo identitet bića u događaju u toku vremena, to je zbog lanca kauzalnosti koji ih povezuje.«

Ono što na Zapadu nazivamo kauzalnošću ima svoje korene u grčkim predstavama Ananke (Nužnosti), Dike (Pravde), Heimarmene (Dodeljene sudbine) i Nemesis (Kazne) – boginja kojih su se plaćali i poštivali ih. One su bile zadužene za uravnoteženu igru suprotnosti univerzuma: »Izvor radnja svih stvari je ono u šta njihovo uništenje vodi... po Nužnosti, jer plaćaju kaznu i odmazdu za nepravde, a u poretku Vremena, kaže Anaksimandar.« I Heraklit glasila da „sve stvari događaju zbog borbe i nužnosti.« Kasnije, kod filozofa stoika, Anake ili Heimarmene je postala sveopšt princip u svetu, princip koji vlasti čini i bogovima. Po orficijskim, Hronos (Vreme) je venčan sa Ananke (Nužnošću) koja univerzum drži u jakim okovima i koja ga okružuje u obliku zrnje. Engleska reč „necessity“ i sama je povezana sa latinskom *neces* („vezjem“) i *nexus* („vezan“). Ova neumoljiva boginja personifikovana je i kao okvi smrti, naša sudbina (destiny) *destino* takođe znači „vezujem“. Ananke prede nit našeg života i seće je na sudbinom predredenom kraju.

U hrišćanstvu, pojam nužnosti nije nestao, već je projektovan na zakonit poredek prirode koji je sam Bog stvorio (koji se ponekad i upiše u poredek pomoću čudesa). Tek sa René Dekartom (René Descartes) (1596 – 1650) princip determinizma, u obliku opštih prirodnih zakona, postao je apsolutan, isključujući bilo kakvo novo moguće stvaralačko božje posredovanje. »I možemo da potvrdimo da Bog čini sve što mi razumemo, ali ne i da On ne može da čini ono što mi ne možemo da razumemo.« On može da dela drugačije, ali on to neće. Božija se aktivnost potpuno poklapa sa principom kauzalnosti.«³² Dosta ovoga važi i za Isaka Njutna (Isaac Newton). Po njemu, Bog je u početku stvorio materijalne čestice, sile između njih i osnovne zakone kretanja, i od tada, sve to funkcioniše kao mašina kojom upravljaju nepromenljivi zakoni. Sledeci korak bio je lak, a to je potpuno isključivanje ideje o Bogu, te je u dobu materializma, univerzum postao ogromni mehanički sat koji glupo otkucava tokom celokupne večnosti.

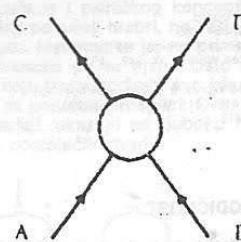
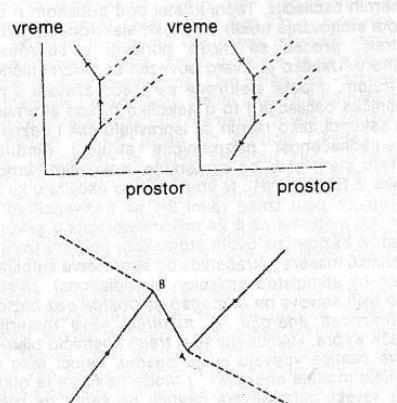
Od tog vremena, verovanje u apsolutnu validnost kauzalnosti trajalo je sve do početaka kvantne fizike, kada je proučavanje elementarnih čestica primoralo fizičare da ga zamene konceptom matematičke verovatnoće. Ponašanje jedne čestice više nije moguće određeno predvideti, već je predviđanje ponašanja moguće samo za veoma velike grupe čestica. Međutim, ovo ne odražava samo naše nepoznavanje fizičke situacije, kao što je to slučaj sa verovatnoćama kod osiguravajućih zavoda. Kapra je to ovako formulisao:

»U kvantnoj teoriji verovatnoću prihvatom kao fundamentalnu karakteristiku atomske realnosti... Subatomske čestice ne postoje sa sigurnošću na stvarnim mestima, već bi se pre moglo reći da „ispoljavaju tendenciju ka postojanju“, a atomski događaji se ne događaju sa sigurnošću u određeno vreme i na određene načine, već pre „ispoljavaju tendenciju ka događanju“.

Dakle, ovde postoji određena granica nesigurnosti! A njihov u početku ovo nije mogao da prihvati. I Niels Bohr (Niels Bohr) je izrekao svoju čuvenu rečenicu: »Bog ne baca kockice!«

Kvantna fizika zapazila je još jednu činjenicu koja problem tretira na neposredniji način, naime, na takozvanu simetriju zavisnu od smera proticanja vremena. U ovde prikazanom dijagramu prostor prostor-vreme, ovo se može tumačiti kao suds elektron-fotona, ili kao rasejanje (elektron je prikazan strelicom koja pokazuje na gore, a foton isprekidanim linijom), ili kao pozitron-foton rasejanje (pozicija prikazana strelicom koja pokazuje na dole). »Matematički formalizam teorije polja dozvoljava da se ove linije tumače na dva načina, ili kao pozitroni koji se kreću napred u vremenu, ili kao elektroni koji se kreću unazad u vremenu.«³³ Ova karakteristika sveta subatomskih čestica može se prikazati kao treći dijagram: elektron (puna linija) i foton (isprekidana) prolaze jedan drugom. Na tački A foton stvara par elektron-pozitron, elektron se kreće udesno, a pozitron uлево. U tački B pozitron se sudara sa početnim elektronom i oni poništavaju jedan drugog, stvarajući foton koji odlaže uлево. »Možemo«, međutim, »da tumačimo proces i kao interakciju dva fotona sa jednim elektronom koji se prvo kreće napred u vremenu, zatim unazad, a zatim opet unapred.«³⁴ Stoga ovaj proces možemo tumačiti kao četvoro dimenzionalni model medusobno povezanih događaja koji nemaju sebi pripojen nikakav određeni smer vremena.

Uprkos ovome, u svetu materije, još uvek su validni »strela vremena« i kauzalnost. Jedan od mogućih pristupa traganju za opštijim okvirom za opisanje protona i neutrona (osnovnih delova čestice) jeste korišćenje S-matrice koju je prvi definisao Werner Hajzenberg (Werner Heisenberg).³⁵ Krug predstavlja područje u kome se događaju komplikovani procesi koja posmatramo. A i B su dve čestice (bilo koje vrste) koje u ovom krugu prolaze kroz proces kolizije i pojavljuju se kao C i D, dve različite čestice.³⁶ Ova teorija S-matrice zaobilazi problem tačnog određivanja pozicije pojedinih čestica.

Upotreba S-matrice zahteva određeni broj osnovnih principa.³⁷ Prvi je da verovatnoće reakcije moraju biti nezavisne od položaja aparature u prostoru i vremenu, a zatim nezavisne od stanja kretanja posmatrača. Drugi je da se rezultat određene reakcije može predviđati samo kao verovatnoća. Treći princip povezan je sa kauzalnošću: po njemu, energija i moment su »prenošeni preko prostornih distanci samo pomoću čestica, a ovo se događa na takav način da se čestica može u jednoj reakciji stvoriti, a u drugoj uništiti samo ukoliko se druga reakcija dogodi posle prve.«³⁸ Postoji i četvrti faktor (Kapra ga stavlja zajedno sa trećim): on je povezan sa vrednostima na kojima stvaranje novih čestica postaje moguće (mada ne i predviđivo). Na ovim se vrednostima S-matica naglo menja: »Ona nailazi na ono

što matematičari nazivaju »singularnost«. Činjenica da S-matrica ispoljava »singularnosti« posledica je principa kauzaliteta, ali mesto singularnosti nije nijeme određeno«. (Vidi stranu 48).

Logična suprotnost pojmu kauzalnosti (i njegovom starijem obliku Nužnosti) jeste *slučaj*. Izgleda da slučaj, više od kauzaliteta, dopire do starijih religioznih ideja i životnih običaja. Kao što je Herman Uzener (Hermann Usener) pokazao¹), Rimljani i Grci su među svojim božanstvima imali mnogo bogova-vremena, jer su su određeni bogovi personifikovali određene trenutke u vremenu. Postojaо je bog trenutka kada se konji uspaniše, pravog trenutka za čupanje korenja, za vađenje meda iz košnica itd. Hermes je, pored ostalog, bog trenutka kada u društvu koje se okupilo svih iznenadu začute. Jedan bog Karios, koji je ikonografski povezan sa Hermesom, bio je naročito važan: on je personifikovan srećni sklop okolnosti, povoljnijih za delanje; trebalo je „uhvatiti Kairosa“ (svog šansu) za kosu, inače bi pobegao. Nike (Pobeda) je još jedno od božanstava „srećne okolnosti“. Ona predstavlja tajanstvenu silu ili trenutak kada tas prevagne na stranu jednog ratnika ili takmičara. Nike je kćer Stiks, kružne reke u Podzemnom svetu, blisko povezane sa Okeanom, bogom reke vremena. Još jedna boginja vremena je Fortuna, opisivana sa još jednim simbolom vremena, točkom.

Veliki pre-naučni pokušaji da se istraži brojni kvalitet trenutaka jesu astrološki sistemi, koje smo ranije pominjali. Svaki dan, mesec, godina i eon imali su svog „boga“ ili božanski simbol dajući tačno određeni kvalitet čovekovoj suštini, delanju i životu. Astrološki bogovi vremena, međutim, nisu bili čisti bogovi slučajnosti, jer su se po uređenom vremenskom sledu kretali preko neba, po putanji vremenski određene igre arhetipova, zakona koje ne poznamo.

Ovi bogovi, u stvari, ne pripadaju nebu: njih je čovek projicirao na nebo. Međutim, oni pripadaju vremenu. Ovo je jasno jer su kineske, astečke, Maja i zapadna astrološka doktrina razvile tehniku pomoću koje se mogu davati ista predviđenja kao što to astrologija radi, a uz pomoć zemaljskog numeričkog proricanja. Danas je na glasu jedna od ovih tehniki, Ji ding. Po njoj se može odrediti značenje datog trenutka zbrajanjem po četiri štapića u nasumice odabranog hrpi od ukupno 49 štapića od hajdučke trave. Ono što preostane obrazuje četiri tipa linija, dve muške (–) i dve ženske (—). Šest takvih linija (dva trigrami ili Kua) daju proročki odgovor. Postoji 64 dvostrukih trigrami koji opisuju osnovne simboličke životne situacije u okviru kretanja Taca. Na Zapadu postoji slična tehnika poznata pod imenom geomantija, čije se simboličke konfiguracije četiri linije, svaka sa dve ili jednom tačkom, gradi tako što se odbrajovavaju parovi na sumice odabранe grupe kameničića ili tačaka. Dok je Ji ding proricanje usavršavanjem postalo duboka filozofija egzistencije, zapadnjačka geomantija uglavnom je ostala primitivna tehnika proricanja. To se nije dogodilo i u zapadnoj Africi gde je geomantija povezana sa karakterističnim religioznim sistemom.) Efikasnost ovog proricanja zasniva se na delanju božanstva po imenu Fa koje nema kolektivnog kulta, već jedino komunicira „pojedinačno sa pojedincem“. On je bog istine, ali, svoju celokupnu tajnu otkriva nam tek u zagrobnom životu. On nije sila prirode, već simbolizuje Božiju brigu za ono što je stvorio. On je „Gospodar života“ i „Rupa koja nas poziva u ono Izvan“. Pomoću geomantičkog predskazivanja on komunicira sa vraćem koji upravlja unutrašnjom istinom svake situacije.

Sa matematičke tačke gledišta, ove tehnike predskazivanja formiraju komplementarnu suprotnost izračunavanju verovatnoće. Ovo izračunavanje postaje tačnije što se više slučajeva uzima u obzir; odgovor nikada nije „da“ ili „ne“, već razlomak između 0 i 1 (ne i da). Slučaj se podrazumeva, ali i eliminise što je više moguće. S druge strane, proricanja Ji ding i geomantije koriste cele (prirodne) brojeve. Njihov odgovor je zasnovan na tačno utvrđenom, apsolutnom, numeričkom rezultatu. Slučaj je smešten u centar pažnje; ponavljanja i prosečne vrednosti se poništavaju.)

Dugogodišnje proučavanje Ji dinga inspirisalo je Junga da traga za novim principom koji će upotpuniti naš zapadnjački koncept kauzalnosti, a taj novi

princip nazvao je sinhronitet. U svom uvodu u Ji ding, Jung piše:

„Kineski um, kako ga ja shvatam kod Ji dinga, izgleda da je isključivo obuzet aspektom slučajnosti kod događanja. Ono što mi nazivamo koincidencijom izgleda da je glavno zanimanje ovog neobičnoguma, a ono što mi poštujemo kao kauzalnost kod njih prolazi skoro neprimetićeno. Moramo priznati da ima još mnogo toga da se kaže o ogromnoj važnosti slučaja. Neizmeran ljudski trud usmeren je na borbu i ograničavanje neprilika ili opasnosti koje slučaj predstavlja. Teorijska razmatranja uzroka i posledice često izgledaju bleda i prasnjava u poređenju sa praktičnim rezultatima slučaja. Možemo reći da je kristal kvarca heksagonalna prizma. Ovo tvrdjenje je tačno pod uslovom da zamislimo idealni kristal. Međutim, u prirodi se ne mogu naći dva slična kristala, mada su svi do jednog heksagonalni. A kineskom mudracu više odgovara pravi oblik nego idealni. Hrpa prirodnih zakona koji obrazuju empirijsku realnost za njega ima više važnosti od uzročnog objašnjenja događaja... Način na koji Ji ding posmatra stvarnost ne ide u prilog našim kauzalnim procedurama. Za drevno kinesko shvatanje, trenutak koji se posmatra više je proizvod slučaja nego jasno definisani rezultat kauzalnih lančanih procesa. Izgleda da je predmet interesovanja konfiguracija koju slučajni događaji obrazuju u trenutku posmatranja... sinhronitet prihvata koincidenciju događaja u vremenu i prostoru kao značenje nečeg višeg od obične slučajnosti, naime, osobinu međuzavisnosti objektivnih događaja, kao i subjektivna (psihička) stanja jednog ili više posmatrača.“

Drevni kineski um razmišlja o svemiru na način koji je sličan načinu modernog fizičara, koji ne može da porekne da njegov svet neosporno predstavlja psiho-fizičku strukturu. Mikrofizički događaj uključuje posmatrača isto kao što realnost, koja je u osnovi Ji ding, uključuje subjektivnu, tj. psihičku stanju u totalnost trenutne situacije. Kao što kauzalnost opisuje sled događaja, tako se sinhronitet kineskoguma bavi koincidencijom događaja. Kauzalni stav nam priča dramatičnu priču kako je D postalo: ono vodi poreklo od C, koje je postojalo pre D, a C je opet imalo oca B itd. Sinhronistički stav, s druge strane, pokušava da pruži jednako razumljivu sliku koincidencije. Kako se dogodilo da se A' B' C' D' itd. svi pojavljuju u istom trenutku i na istom mestu? Kao prvo, zato što su fizički događaji A' i B' istog kvaliteta kao psihički događaji C' i D', a zatim zato što su svi eksponenti jedne te iste trenutne situacije. Za situaciju se prepostavlja da je jasna ili razumljiva slika.³²⁾

Pored eksperimentisanja sa Ji dingom, Jung je zapazio da se često događa da pacijent sanja simboličke slike koje na čudan način koincidiraju sa spoljašnjim događajima. Ukoliko se ovi događaji tumače kao simboli, oni imaju isto značenje kao slike sna.) Izgleda da se ovo najčešće događa kada se arhetip aktivira u posmatračevom nesvesnom, dovodeći do stanja visoke emocionalne napetosti. U takvima trenucima izgleda da psiha i materija više nisu posebni entiteti, već da se uređuju u identičnu, simboličku situaciju punu značenja.) Tada izgleda kao da su fizički i psihički svetovi dva vida iste realnosti.

Jung je jedinstvenu realnost nazvao *unus mundus* (jedan svet). Po Jungu sinhronijski događaji su sporadični i neredovni parapsihološki fenomeni. Ali, izgleda da su oni samo posebne pojave opštijeg principa koji je Jung nazvao akauzalni perekord. Ovo znači da su određeni faktori u prirodi uredeni bez mogućnosti da se pronade uzrok takvog perekorda. U sferi materije ovo bi bile takve činjenice kao što su vremenski period propadanja radioaktivne materije, ili činjenica da je brzina svetlosti ni manje ni više nego tačno 186.000 milja u sekundi. U sferi uma ili psih. akauzalni perekord se manifestuje u takvima primerima kao što je činjenica da je šest savršen broj; sabiranje svih njegovih delova $1 + 2 + 3$ kao i njihovo množenje $1 \times 2 \times 3$ daju 6. Mentalno smo prisiljeni da prihvati to kao tačno bez mogućnosti da pokazuemo zašto broj šest poseduje ovaj kvalitet. Ovaj perekord može se proučavati i u osnovi je pomenutih tehnika predviđanja. Nasuprot njima sinhronijski događaji daju samo trenutne posebne slučajevne u kojima je posmatrač u poziciji

da prepozna treći element koji ih povezuje, naime, sličnost značenja unutrašnjih i spoljašnjih događaja. Njihov se perekord „razlikuje od karakteristika prirodnih brojeva ili diskontinuiteta u fizici tako što je diskontinuitet oduvek postojao u večnosti i javlja se redovno, dok su sinhronijski događaji Činovi stvaranja u vremenu.) U ovom smislu svet slučajnosti „treba da se prihvati delimično kao univerzalni faktor koji večno postoji, a delimično i kao zbir bezbrojnih pojedinosti činova stvaranja koji se javlja u vremenu.)

Ove stvaralačke radnje u vremenu, međutim, ne dešavaju se potpuno van određenih polja verovatnoće u okviru akauzalnog perekorda.) Proricatele tehnike pokušavaju da istraže ova polja psiho-fizičke verovatnoće pomoću numeričkih procedura.

Izgleda mi da se od kada je Jung objavio ovo svoje otkriće, savremeni razvoj nuklearne fizike privlači sličnim idejama. U pomenutoj teoriji S-matrice smatra se da u okviru kauzalnog i predvidivog lanca događaja koji se primećuje u kanalu čula dolazi do nepredviđivog stvaranja novih čestica koje su nazvane „singularnosti“. Međutim, postoji razlika između započinjanja sihronijskih događaja punih značenja i fizičkih „singularnosti“ kod kojih ne možemo otkriti bilo kakvo psihološko značenje. Jung je predložio povezivanje sa sinhronijskim događajima kod kojih nijedan posmatrač ne može da utvrdi značenje u vidu sličnosti.³³⁾ Ovo se poklapa sa L. L. Vajtovim (L. L. Whyte) istraživanjima³⁴⁾ po kojima u prirodi „nepotpuni modeli teže da postanu potpuni“. Matematički simbolizam modela ispoljava tendenciju i svoje karakteristično kretanje: ka potpunosti. Ovo je tačno ne samo za forme kristala, već i za mikrofizičke modele. Sve nepotpune strukture su do određenog stepena nestabilne i teže ili da se upotpune ili da se dezintegrišu.³⁵⁾ Vajt stoga definiše život kao širenje modela koji pulsira.³⁶⁾ Ovo „širenje“ moglo bi se objasniti „sličnošću“. Ali, samo ljudski um shvata značenje ovog i svesno može da dozivi jedinstvouma i materije.

Savremeni fizičari nezavisno su došli do slične ideje suštinskog jedinstva svemira (istovremeno shvatajući da sve što možemo reći o njemu jesu konstrukcije našeguma). U tom „jednom svetu“ kako Fritjof Capra kaže, „svaka čestica sastoji se od svih ostalih čestica“³⁷⁾ a, u isto vreme, one „medusobno deluju emitovanjem i ponovnim apsorbanjem samih čestica“³⁸⁾ Čestice nisu izolovana zranca materije već modeli verovatnoće, međusobne veze u nedeljivom kosmičkom tkanju.³⁹⁾ One su različiti delovi jedinstvene celine.³⁵⁾

Ono što fizičarev „jedan svet“ razlikuje od Jungovog *unus mundusa* je to što unus mundus uključuje i psihičku realnost, odnosno da unus mundus transcendira i psihi (um) i materiju. Suštinska priroda oba, sāmog unus mundusa, jeste transcendentalna; ona se ne može shvatiti neposredno pomoću naše svesti.³⁸⁾ Sinhronijski događaji su „singularnosti“ u kojima se jedinstvo psihe i materije, unus mundusa, sporadično ispoljava. Izgleda da su i brojevi u preciznoj vezi sa oba ova područja, jer predstavljaju aspekt svih manifestacija energije i aspekt mišljenja našeguma. Broj, po Jungu, jeste najosnovniji ili najprimitivniji oblik arhetipova, koji „uredjuje naše svesno logičko zaključivanje“³⁷⁾ „to je kvalitet, kao i značenje“.

Ali, gde je u svemu tome vreme? Vratimo se ukratko na dve kineske mandale vremena. Perekord ranjeg neba i Kasnijeg neba. Najstariji kineski šamanici crtali su njihove ekvivalente, Ho-t' u i Lo-shu, modele brojeva na dve ploče, Ho-t' u na okrugoj ploči i Lo-shu na četvrtastoj, kroz centar obe bi stavljeni štap i zavrteli ih. Kada se ploče zauštave, jedna iznad druge, isčitavali su simboličke situacije u vremenu. Veza između dve tabele tumačila se kao sveti brak između Neba i Zemlje, spajanje večnog perekorda vremena sa sadašnjim trenutkom, ukazujući „polja verovatnoće“ u okviru kojeg događaji sinhronijski mogu da se dese.³⁸⁾ Kasnije nebo odgovara onom što Jung naziva akauzalni perekord; ono je bezvremeno. Kasnije nebo bavi se proticanjem vremena. Vreme je u njemu „polje“ kome se pripisuju sve stvari čiji određeni kvaliteti u njemu koinciđiraju. Ono posreduje, kao što to Hopi dobro shvataju, između mogućeg i stvarnog značenja slučaj-događaja. Između te dve oblasti, stoje čovek koji pokreće te dve ploče. Ovde slučaj ili sloboda ulaze

u igru i u zakone koji njima upravljaju, mada je, naravno, i čovek deo te cele koncidirajuće situacije. Kinezi su mudračev odnos sa kosmom shvatali kao ritualnu igru. Njegova

»superiornost i sloboda zasnovani su u ritualima koje igrač iskreno upražnjava... očekuje se da će duboko ozbiljna i poštena igra dati jasnoći ili mudrost i doprineti oslobadanju. Rituali zahtevaju iskrenost; igra ima fiksirana pravila ili, u najmanju ruku, prototipove pravila«.³⁵⁾

Ovo znači da pravila nisu apsolutni zakoni, jer ostavljaju prostora za igru.

Zanimljivo je da je nobelovac Manfred Ajgen (Manfred Eigen) nedavno takođe pokušao da objasni evoluciju i biološke procese poredeći ih sa igrama brojevima³⁶⁾. Međutim Ajgen još uvek ne veruje da slučaj ima značenje, već veruje samo u »slepi slučaj«. Ali, ovaj pojam »slepi« slučajnosti jeste ostatak iz vremena determinističkog shvatanja realnosti; možda je ona »slepa« samo onda kada smo mi slepi i ne vidimo nijeno značenje.

1. Citirano iz Watanbe, 267, ff.
2. Anaximander, *Simplicius In Aristotelis physicorum libros Commentarius*. Navedeno kod Dielsa 376.
3. Fragment br. 80, od Clement of Alexandria. Cf. za ovo Ariotti, 71.
4. Cf. Onians, 251, 332.
5. Cf. Barth; von Franz, *The Dream of Descartes*, 841.
6. Adaptirano, Capra, 56.
7. Ibid. 68.
8. Capra, 68.
9. Ibid. 182-3.
10. Capra, 184.
11. Ibid. 185.
12. Ibid. 262ff.
13. Cf. Capra, 262-63.
14. Ibid. 274-76.
15. Ibid. 275.
16. Usener, 279ff.
17. Cf. von Franz, *Number and Time*, 265ff. Od Maupolla.
18. Von Franz, *Number and Time*, 220, 223.
19. Jung, *Collected Works*, I, iii (kurziv moji).
20. Jung, *Collected Works*, VIII, 870, 902ff, 915. von Franz, *Number and Time*, 6xft.
21. Cf. takode von Franz, *Number and Time*, 7.
22. Ibid. 9.
23. Jung, *Collected Works*, VIII, 964-65.
24. Naravno, mogla bi se koristiti i druga mera, ali - ni manje ni više - ostaje.
25. Jung, *Collected Works*, VIII, paragrafi 964ff (moje isticanje) i takođe paragraf 518.
26. Ibid. paragraf 964ff.
27. Von Franz, *Number and Time*, 12.
28. Jung, *Collected Works*, VIII.
29. Whyte, 97-98.
30. Ibid. 101.
31. Ibid. 104ff.
32. Capra, 295.
33. Ibid. 244.
34. Citirano Ibid. 203.
35. Ibid. 159; cf. takođe 137-38.
36. Cf. Jung, *Collected Works* VIII, paragrafi 420, 439.
37. Cf. von Franz, *Number and Time*, 9, 15.
38. Ibid. 241ff.
39. Granet, 316, 321.
40. Eigen i Winkler.

TRANSCENDIRAJUĆE VREME

Videli smo da slika ili predstava vremena skoro uvek sadrži nekoliko parova suprotnosti ili, čak, i trijade suprotnosti. U Kini postoji bezvremeni poređak, poredak cikličnog vremena i linearno istorijsko vreme. U Indiji, Brahma je vreme – ne – vreme. Majc crtaju vreme, kin, kao sliku koja sadrži statički element, cvet, i prolazni element, strele sunca. Atecima je poznato ciklično vreme i linearno istorijsko vreme pet perioda sunca. Platonov sistem sadrži bezvremeni svet Ideja, ciklično, eonsko vreme i prolazni svet običnog vremena. Stari Persijanci imali su dve Zuruvin figure: Beskrajno Vreme i Vreme Dugog Trajanja (eonsko vreme). U svom izvanrednom pregledu različitih filozofskih pojmove vremena, G. J. Vitrouv kaže da u osnovi, jedni uvek teže eliminisanju vremena, a drugi ga prihvataju kao osnovni objektivno postojeci faktor. Vreme je shvaćeno kao život i smrt, dobro i loše. Držeći se ovih činjenica (i drugih) T. Frejzer (T. Fraser) pokušao je da definisiše vreme pomoću protivrečnosti. Radije bih se odlučila da definiciju Boga Nikolasa Kusana primenim na vreme, i kažem da je ono koincidencija suprotnosti: *coincidentia oppositorum*.

Vratimo se, ukratko, najekstremnijoj od svih komplementarnih suprotnosti: kontrastu vremena i ne-vremena. Najznačajnije pokušaje da se trans-

cendira vreme učinili su istočnački mudraci; to je, na primer, praksa indijske joge. Međutim, kada jogi teži prevaziđenju vremena, on to ne pokušava da uradi odjednom – u skoku. On prvo pokušava pomoći svojih vježbi disanja samo da prevaziđe obično vreme i »zapali« svu svoju ličnu nasledu u skladu sa karmom. Tada počinje da diše u ritmu velikog kosmičkog vremena. Njegovo udisanje prati putanju sunca, a izdisanje – meseca: »Jogi živi u kosmičkom Vremenu, ali, i pored toga, i dalje živi u vremenu«. Kasnije pokušava da ujedini čak i ta dva ritma i tako ukine kosmos i ujedini sve suprotnosti. Slama ljuštu mikrokozmu i prevaziđa uslovni svet koji postoji u vremenu. Krajnji osnovni realnosti, kroz koji se probija svu i vreme i večnost; ono što, u stvari, treba da prevaziđemo je samo naša pogrešna prepostavka da nema ničega van običnog vremena.

U taoističkom misticizmu i u zen – budizmu nalazimo slične ideje. *Lankavatara Sutra*, na primer, kaže:

»Zašto sve stvari niti odlaze, niti dolaze? Zato što, mada ih karakterišu maske individualnosti i opštosti, ove maske niti odlaze, niti dolaze... Zašto su sve stvari trajne? Zato što, mada uzimaju oblike... one, u stvari, ne uzimaju te oblike i u Stvarnosti ništa se ne rada, niti umire!!

»Biće i ne – biće – između ove dve krajnosti kreće se um; nestankom ovog polja, um u skladu s tim, prestaje da dela. Kada čovek više nije vezan za objektivni svet ne postoji ni nestanak ni ne – biće, ništa ne postoji sam onog apsolutnog, poznatog, kao *Takvost* (tāthātavastū) čiji domen pripada mudracima«.

Drevni *Traktati Seng – Chaoa* još detaljnije objašnjavaju budističku ideju o vremenu.

»Kada (*Sutre*) kažu da (stvari) prolaze, kažu to sa mentalnom rezervom. Jer, oni žele da se suprotstave ljudskom verovanju u trajnost. Kada kažu da su stvari izgubljene, kažu to sa mentalnom rezervom, kako bi izrazili neslaganje sa onim što ljudi shvataju pod »prolaskom...« Njihovo izražavanje je možda kontradiktorno, ali ne i njihov cilj. Za mudrake: »Trajnost« nema značenje zaostajanja (dok se Točak Vremena ili Karma okreće); »Netrajnost« nema značenje prevaziđenja (Točka)... Ljudi koji uzalud tragači za prastarim dogadajima u našem vremenu zaključuju da su sve stvari nepostojane; ja, koji uzalud tražim sadašnje dogadaje u prastaru vremenima, znam da su stvari trajne... (Stoga) Buda je kao Beskonačnost, niti odlazi, niti dolazi. On se u prvom trenutku javlja, ali nema stalno место (mesto/budućina)«.

Kako neko može postojati i u običnom vremenu i u eonskom vremenu najbolje se može ilustrovati pričom o smrti velikog zena učitelja Ma. Kada je stigao do kraja svog života i ležao veoma bolestan u svojoj sobi, posetio ga je nastojnik manastira i s poštovanjem upitao: »Kakvo je stanje zdravlja Prečasnog?« Ma je odgovorio: »Buda sa likom sunca, Buda sa likom meseca«. Kao što Vilhelm Gundert (Wilhelm Gundert) objašnjava, ove reči aludiraju na pasus u Trećoj Sutri Budinog Imena, u kojоj se objašnjava da je životni vek Bude sa likom meseca samo jedan dan i jedna noć. Životni vek Bude sa likom sunca je 1800 godina. Međutim, ova Bude su samo dva lika Velikog.) Posle jednog dana i jedne noći, Ma je umro. Njegov smrtni deo (njegov lik meseca) samo je toliko trajao, ali drugi, više arhetipski deo njega, trajače mnogo duže; a iza toga po stoji čak večno jezgro, no o tome Ma nije govorio, jer je to nemoguće iskazati.

Na određeni način – a ovo je očigledno u ranijim delovima ove knjige – problem vremena i ne-vremena može se iskazati na sledeći način:

Vreme se može porediti sa točkom koji se okreće: naše obično zajedničko vreme, koga smo svesni u našoj ego – svesti, predstavljano je prvim spoljašnjim prstenom koji se okreće brže od ostalih. Sledi unutrašnji prsten koji predstavlja eonsko vreme, progresivno se sporije kreće kako se primiče centru. Ovo eonsko vreme predstavljeno je idejom platoske Godine, ili actečkih doba ili Sunca – vreme koje traje beskrajno duže od našeg običnog vremena. Sledi i najmanji prsten predstavlja Elijadeov *illud tempus*, koji je na samoj ivici između vremena i ne – vremena, predstavljajući, kako on kaže, »vanvremenski trenutak stvaranja«. On se nalazi tačno između neizgovorljive večnosti i početaka eonskog vremena koje predstavlja život arhetipa koji se sporo odvija. I napokon, dozilamo do osovine, ne – rotirajućeg praznog centra točka koji je stalno miran, van pokreta i vremena. Ovo je, na primer, kineski Tao, koji leži izvan ritmova janga i jina:

Postoji nešto bezoblično

Što beše pre Neba i Zemlje
Bez zvuka, bez materije,

Od ničega zavisno, nepromenljivo,
Sve – prožimajuće, neminovno,
Sve – obuhvatno, neiscrpno.

On je potpuno prazan i miran:

Teži Beskonačnosti,
Istrajava u Mirnoći.

...

Ovaj Mirnoći.

Ovaj se povratak korenju zove Mirnoća,
Tao je večan i ko ga poseduje,
Mada mu telo nestaje, ne biva uništen.

Zapadni misticizam takođe poznaće ovaj korak potpunog prevaziđenja vremena u trenutku sjedinjenja sa vremenskim božanstvom. Jedan od velikih učitelja koji su ovo često naglašavali je Majster Ekhart (Meister Eckhart). On kaže:

»Sveti Pavle kaže: »U punoći vremena Bog je poslao svog Sina... Ta punoča (ili kraj) danjakada je dan gotov... Sigurno je da ne postoji vreme kada se ovo rođenje događa ništa ne sprečava ovo rođenje toliko kao vreme i biće. Očigledna je činjenica da vreme ne deluje ni na Boga, ni na dušu. Ako vreme dodirne dušu, ona nije duša. Ako na Boga deluje vreme, on nije Bog. Zatim, kada bi vreme moglo da dotakne dušu, tada se u njoj ne bi mogao rodit Bog. Duša u kojoj je Bog rođen utekla je vremenu i vreme mora da oda od nje.«

»Prepostavimo da neko poseduje znanje i moć da sada sažne sve vreme i dogadanje događanje u periodu od 6000 godina, uključujući sve što će se dogoditi do samoga kraja, to bi bila punoča vremena. To je sada večnost, gde duša u Bogu iznova spozna sve stvari.«

Ali, od bezvremenog Boga teče »tok milosti« koji stvara uvek prisutno sada – tako je Bog istovremeno i mir i večni tok.

1. Za ovo cf. Eliade, *Time and Eternity in Indian Thought*, 197 – 98.

2. Suzuki, 304.

3. Ibid. 316.

4. Chao – Lun, Seng – Chao pripada periodu budizma pre

Tang perioda, 49.

5. Ibid. 110.

6. Bi – Yan – lu, 97.

7. Waley, pogl. 25.

8. Ibid. pogl. 16.

9. Pfeifer, I, 80 – 81. Cf. takođe 227.

10. Ibid., II, 152, takođe 144, 155, 186, i l. 399.

Prevod sa engleskog: Dubravka Juraga